

موسسه تخصصی جغرافیا
تهران

جغرافیای ناحیه‌ای ایران

دوره‌ی کارشناسی

مطالعات اجتماعی

۳۵۲/۱

۳۵۲۱ جغرافیای ناحیه‌ای ایران (۱) - دوره‌ی کارشناسی مطالعات اجتماعی

شابک X-۱۲۸۰۰-۰۵-۹۶۲
ISBN 964-05-1280-X

۱۳۸۴

قیمت در تمام کشور ۱۸۰۰۰ ریال

کتاب جدید گروه جغرافیای دفتر برنامه ریزی و تألیف کتاب‌های درسی برای کارشناسی مطالعات اجتماعی

- سرمقاله / ضرورت فناوری اطلاعات در جغرافیا ۲
جغرافیای بازار و بازارهای ایرانی ... / شاداب ارشادی ۳
جغرافیای عملی استفاده از پرسش نامه / ترجمه ، دکتر حسن ذوالفقاری ۱۲
جغرافیای محیطی و بلایای طبیعی / فریبا کرمی ۲۴
مسکن در دهستان دوهزار شهرستان تنکابن / معصومه حسن نژاد ۱۸
مخاطرات محیطی و بلایای طبیعی / فریبا کرمی ۲۴
یادگیری از همکار گرامی رشد آموزش جغرافیا / زهره هادیانی ۲۳
تأثیرات جهانی شدن بر فضای کلان شهرها / زهره هادیانی ۲۳
رویکرد سیستمی در جغرافیا و برنامه ریزی شهری ... / دکتر اکبر پرمیزکار ، حسن اسماعیلزاده ۴۰
آبپایانه یادگاری از ایران باستان / محمد حسین زارعی آبپایانه ۴۹
معرفی کتاب های جدید جغرافیایی / منصور ملک عباسی ۶۰
آشنایی با کشورهای جهان ، ترکمنستان / سعید بختیاری / ۶۳

دوره نوزدهم ، شماره ۴ ، تابستان ۱۳۸۴ (شماره مسلسل ۷۱) ، 9137 - 1606 :ISSN

مدیر مسئول ، علیرضا حاجیان زاده

میات تحریریه ، دکتر حسین شکویی ، دکتر عبدالرضا زکین الدین افتخاری ، دکتر بهلول علیجانی ، دکتر مصطفی مومنی

دکتر مهدی چوپینه ، منصور ملک عباسی ، دکتر سیاوش شایان ، دکتر شوکت مقیمی و نامید فلاحیان

سرمدبیر ، دکتر بهلول علیجانی ، مدیر داخلی ، دکتر سیاوش شایان ، طراح گرافیک ، امیرحسین محبیان

چاپ ، شرکت انست (سهامی عام) ، شمارگان ، ۱۲۰۰۰ نسخه

نشانی مجله ، تهران صندوق پستی ۱۵۸۷۵-۱۵۸۵ ، تلفن دفتر مجله ، ۸۸۲۱۱۶۱۶ ، داخلی ۲۴۴ ، امور مشترکین ، ۸۸۲۱۱۸۱

پست الکترونیک ، info@roshdmag.org ، آدرس سایت ، www.roshdmag.org

- مجله رشد آموزش جغرافیا حاصل تحقیقات پژوهشگران و متخصصان تعلیم و تربیت، بویژه آموزگاران، دبیران و مدرسان را، در صورتی که در نشریات عمومی درج نشده و مرتبط با موضوع مجله باشد، می پذیرد. ● مطالب باید یک خط در میان و در یک روی کاغذ نوشته و در صورت امکان تایپ شود. ● شکل فرار گرفتن جدولها، نمودارها و تصاویر ضمیمه باید در حاشیه مطلب نیز مشخص شود. ● نثر مقاله باید روان و از نظر دستور زبان فارسی درست باشد و در انتخاب واژه های علمی و فنی دقت لازم مبذول گردد. ● برای ارتقاء کیفی چاپ، لطفاً اصل نقشه ها و تصاویر ارسال شود و با کپی های واضح همراه مقاله باشد.
- مقاله های ترجمه شده باید با متن اصلی همخوانی داشته باشد و متن اصلی نیز ضمیمه مقاله باشد. ● در متنهای ارسالی باید تا حد امکان از معادل های فارسی واژه ها و اصطلاحات استفاده شود. ● زیرنویسها و منابع باید کامل و شامل نام اثر، نام نویسنده، نام مترجم، محل نشر، ناشر، سال انتشار و شماره صفحه مورد استفاده باشد.
- مجله در رد، قبول، ویرایش و تلخیص مقاله های رسیده مختار است. ● آرای مندرج در مقاله ها، ضرورتاً مبین نظر دفتر انتشارات کمک آموزشی نیست و مسؤولیت پاسخگویی به پرسشهای خوانندگان، با خود نویسنده یا مترجم است. ● مجله از بازگرداندن مطالبی که برای چاپ مناسب تشخیص داده نمی شود، معذور است.

ضرورت فناوری اطلاعات در جغرافیا

رایانه است. جدول و نمودار و یا نقشه به تنهایی نمی‌توانند در رایانه استفاده شوند. باید اول به زبان رایانه‌ای یعنی کمی تبدیل شوند تا آن‌گاه قابل پردازش با رایانه شوند. در این راستا، جغرافیدانان دو وظیفه‌ی مهم دارند: اول باید روش‌هایی برای تبدیل داده‌های جمع‌آوری شده به زبان رایانه‌ای پیدا کنند. آن‌گاه روشی برای خلاصه‌سازی داده‌ها در رایانه به کار گیرند. هر دو کار با استفاده از زبان ریاضی و روش‌های آماری ممکن شده است. میزان داده‌های زمین و یا مکان آن قدر زیاد است که جغرافیدان نمی‌تواند مانند گذشته با مراجعه‌ی مستقیم به زمین، آن‌ها را مشاهده و جمع‌آوری کند. سازمان‌های متعددی، کار مشاهده و جمع‌آوری داده‌ها را بر عهده دارند. این سازمان‌ها داده‌های خود را به فرمت‌های خاصی تولید می‌کنند. مانند تصویرهای ماهواره‌ای، عکس‌های هوایی و سالنامه‌های آماری. تنها راه استفاده از این داده‌ها هم به کارگیری رایانه است. جغرافیدانان امروزی باید خود را برای فناوری و تحلیل تفسیر این داده‌ها مهیا سازند. برای ورود داده‌ها به رایانه و پردازش آن‌ها، نرم‌افزارهای متعددی نوشته شده‌اند که محققان را در پردازش و مدیریت داده‌های یاری می‌کنند. برای نمونه، نرم‌افزارهای خانواده‌ی «GIS» اکثر کارهای تحلیل فضایی داده‌ها را انجام می‌دهند. اما در بعضی موارد هم نرم‌افزارها جوابگو نیستند و جغرافیدان خود باید برای کار خاصی برنامه‌ای بنویسد.

با عنایت به این که هدف جغرافیا، کشف نظام و قوانین حاکم بر پراکندگی پدیده‌ها و از این طریق ساماندهی فضایی عوارض و پدیده‌هاست، باید توانایی پردازش این همه داده را پیدا بکنیم. قرن حاضر، قرن حکومت اطلاعات است و هر رشته‌ی علمی که نتواند در اسرع وقت داده‌ها را جمع‌آوری، پردازش و نتیجه‌گیری کند، موفق نیست. بدون استفاده از نرم‌افزارها و ابزار فناوری اطلاعات و پردازش درست و سریع داده‌ها، جغرافیدان امروزی نمی‌تواند وظیفه‌ی اصلی خود، یعنی توصیف و تبیین پراکندگی‌ها را انجام دهد و توسعه‌ی دانش جغرافیا عملی نیست.

خوشبختانه اکنون ضرورت استفاده از فناوری اطلاعات در دانشگاه‌ها احساس شده و قدم‌های مؤثری در این زمینه برداشته شده است. در اکثر برنامه‌های آموزشی مقاطع گوناگون دانشگاهی، درس‌هایی مانند: ریاضیات، آمار، سنجش از دور، رایانه و GIS دایر شده‌اند.

فارغ التحصیلان جغرافیا با استفاده از توانمندی‌های خود می‌توانند، در زمان کوتاهی به روش دقیق، داده‌های فضایی را پردازش و از آن‌ها نتیجه‌گیری کنند. امید است که در وزارت آموزش و پرورش نیز به این امر توجه شود و درس‌های لازم از قبیل رایانه و GIS، در برنامه‌های درسی دانش‌آموزان گنجانده شوند. اگر می‌خواهیم در جهان پیشرو، همگام و یا حتی جلوتر از دیگران حرکت کنیم، باید متخصصان جامعه در همه‌ی رشته‌های علمی، به ویژه در جغرافیا که با داده‌های مکان سروکار دارد، با روش‌های پردازش سریع و درست اطلاعات آشنایی پیدا کنند. در پایان دوباره این جمله را تکرار می‌کنیم که: «قرن بیست و یکم، قرن حکومت اطلاعات است.»

بهلول علیچانی

زیرنویس

1. features attributes

جغرافیا به منظور مطالعه‌ی پراکندگی پدیده‌ها روی مکان، اطلاعات مربوط به موقعیت مکانی و «ویژگی‌های عوارض» را جمع‌آوری می‌کند. داده‌هایی چون عرض، طول، شکل، اندازه، فاصله و تراکم مکانی عوارض جزو اطلاعات مکانی و یا ارضی محسوب می‌شوند. پردازش این نوع داده‌ها، به کمک هندسه‌ی مکان انجام می‌شود. به اصطلاح، جغرافیدان هندسه‌ی مکان را بررسی می‌کند. از این نظر است که گفته می‌شود، زبان جغرافیا هندسه است. این نوع داده‌ها سنگ بنای مطالعات «زمین‌آمار» و تحلیل فضایی را تشکیل می‌دهند. جغرافیدان ویژگی‌های عوارض را هم مانند جمعیت شهرها، رفتار و اخلاق انسان‌ها، تولید معدن‌ها و مزرعه‌های کشاورزی، مقدار بارش ایستگاه‌های هواشناسی و میزان مهاجرت بین مناطق مسکونی و... مطالعه می‌کند. اطلاعات این عوارض و یا ویژگی‌های آن‌ها به دو طریق «شمارش» و یا «اندازه‌گیری»، حاصل و جمع‌آوری می‌شوند. بنابراین، داده‌های اولیه‌ی مطالعات جغرافیایی تعدادی عدد و رقم است. وظیفه‌ی اصلی و سنگین جغرافیدان، پردازش سریع و درست این داده‌هاست، به طوری که بتواند، آگاهی کافی و مناسب به دست آورد. زمانی این وظیفه‌ی سنگین درست انجام می‌گیرد که جغرافیدان بتواند، با عنایت به اصل «خلاصه و ساده‌سازی علم»، با عبارت‌های ساده و مختصر، نظام و قوانین حاکم بر پراکندگی‌ها را بیان کند و به عبارت دیگر، چگونگی و چرایی الگوهای پراکندگی‌ها را توضیح دهد.

فرایند پردازش و خلاصه‌سازی داده‌های جغرافیایی، از ابتدای شکل‌گیری علم جغرافیا متداول بوده است. برای نمونه، ساده‌ترین و رایج‌ترین روش ساده‌سازی جغرافیایی تهیه نقشه است. روش‌های فرآوری داده‌ها، به شکل‌های گوناگون توسط جغرافیدانان به کار گرفته شده‌اند. بعضی‌ها به خلاصه‌سازی کلامی بسنده کرده‌اند. افرادی دیگر هم برای این کار از جدول و نمودار کمک گرفته‌اند. توسعه‌ی ابزار و فناوری مشاهده و جمع‌آوری داده‌ها در دوره‌ی پس از جنگ جهانی دوم سبب شد، اطلاعات بی‌شماری از طبیعت فراهم شود. پردازش این همه اطلاعات به روش‌های متداول سنتی میسر نبود و نیست. برای مثال، ۵۰ سال پیش در ایران، حدود ۴۰ ایستگاه هواشناسی بود که در هر کدام روزانه دو عنصر دما و بارش اندازه‌گیری می‌شد. مطالعه و خلاصه کردن این اطلاعات مختصر کار سختی نبود و می‌شد، حتی با یک چرتکه هم انجام داد. اما حالا تنها «سازمان هواشناسی»، بیش از ۷۰۰ ایستگاه دارد که هر لحظه چندین عنصر اولیه و یا ثانویه هوا را گزارش می‌کنند. جغرافیدان امروزی برای توصیف اقلیم ایران باید همه‌ی این داده‌های ساعتی و یا لحظه‌ای را برای مدت حداقل ۵۰ سال پردازش و خلاصه کند تا از اقلیم ایران آگاهی یابد.

انسان امروزی از یک طرف خوشحال است که توانسته، اطلاعات انبوهی جمع‌آوری کند و این را جزو افتخارات خود می‌داند. اما از طرف دیگر، با این مشکل مواجه شده است که این همه داده را چگونه پردازش و خلاصه کند. اختراع و ورود رایانه به جهان علم، نوید و کمک خوبی برای انسان بود تا بتواند با استفاده از آن، برای پردازش انبوه داده‌ها راهی بیابد. توسعه‌ی روز افزون رایانه هم نشان داد که می‌تواند، ابزار خوبی برای رسیدن بشر به هدف‌هایش باشد.

شرط استفاده از رایانه در عمل‌آوری داده‌ها، قابلیت تغذیه داده‌ها به

با وجود این، همیشه یک موضوع در میان کشورهای پیشرفته و در حال توسعه در مکانیسم بازار، مشترک است؛ موضوع «تولید و توزیع و مصرف» که روشی‌ها و سیستم‌های آذر کشورهای آسیایی و آفریقایی در مقیاس ابتدایی و به صورت بازارهای محلی و هفتگی ظاهر می‌شوند و در ممالک اروپایی و آمریکایی در عالی‌ترین مرحله‌ی تکامل، به شکل بزرگ‌ترین بازارهای عمده‌فروشی در می‌آیند. تسلسل و به هم پیوستگی شبه‌های تولید توزیع و مصرف، جوامع انسانی را در سطح محدود و یا گسترده در سرتاسر جهان به هم مربوط می‌سازد:

مفهوم عام بازار

هرگاه شرایط مساعدی برای مبادله‌ی کالاها و خدمات بین خریدار و فروشنده فراهم شود، بازار به وجود می‌آید؛ خواه خریدار و فروشنده در بازار حضور فیزیکی داشته باشند، خواه نداشته باشند و از طریق نامه، تلفن، تلگراف، دورنگار، شبکه‌ی رایانه‌ای و یا هر طریق دیگر، با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. امروزه به علت تخصصی‌تر شدن بازارها، حجم وسیعی از مبادلات بدون دیدن تمامی کالا و خدمات و فقط با مشاهده‌ی نمونه‌ی آن‌ها و از راه تماس غیر مستقیم صورت می‌گیرد که تعیین‌کننده‌ی حجم و قیمت کالاها، و میزان عرضه و تقاضاست. فقط برای تعداد معینی از کالاها، دولت به دلیل سیاسی اقتصادی، قیمت تعیین می‌کند.

جغرافیای بازار شاخه‌ای از علم جغرافیا است که به صورت محدود و نارسا از طرف محققان مطرح شده است. و از زمان مطرح شدن آن تا کنون که حدود صد سال می‌گذرد، همچنان بحث بازار و جغرافیای اقتصادی و بازاریابی در شبکه‌های وسیع و بسیار پیچیده‌ی جهانی مطرح است.

توسعه و پیشرفت جغرافیای اقتصادی بیش‌تر به تولید کالا مربوط می‌شود و کالا قبل از رسیدن به مصرف‌کننده از تولیدکننده، از شخصی به شخص دیگر و از محلی به محل دیگر انتقال می‌یابد. از این رو بخش مهمی از مؤسسات تجاری و یا ساختمان‌های شهری به فعالیت‌های عمده‌فروشی و خرده‌فروشی کالاها اختصاص می‌یابند که به دنبال آن، مسأله‌ی تازه‌ای به نام «بازاریابی» مطرح می‌شود. در جوامع پیشرفته‌ی دنیای امروز که اقتصاد پیچیده‌ای دارند، فعالیت‌های اقتصادی در سه بخش مهم کشاورزی، صنعت و خدمات صورت می‌گیرند و حرفه‌ها و مشاغل دیگر بر مبنای ارزش‌ها و معیارهای خاصی که مربوط به این سه بخش هستند، سنجیده می‌شوند.

جغرافیای بازار و بازارهای ایرانی

شاداب ارشادی
دفتر چاپ و توزیع کتنبدرسی

مفهوم لغوی بازار

«بازار در زمان پهلوی واکار و در پارسی باستان آباکاری (آبا= محل اجتماعی و کاری = چریدن) بوده است. ظاهراً این واژه از فارسی وارد زبان پرتغالی و از آن زبان به فرانسه وارد شده است. بازار در زبان فارسی علاوه بر محل داد و ستد، به معنای: اعتبار، معامله، بها و ارزش، اهمیت، روز ستیز و نزاع و قرار و عهد و پیمان آمده است.^۱»

«بازار ظاهراً در اصل ابازر بوده، زیرا که در چنین جاهایی اکثراً اطعمه و اباهای می فروختند و به مرور به معنی مطلق جای فروختن استعمال یافته و همین شهرت دارد.^۲»

بازار جای خرید و فروش خوراک و پوشاک و در پهلوی «Vasr» در پارسی باستان «abāsari» از «abā» که در سانسکریت «sobba» = همه، جای گرد آمدن مردم + «saFi» = خریدن به گونه ای بازارگاه نیز آمده است.^۳

عده ای از محققان بازار را چنین تعریف می کنند: «محللی است که در آن نوعی وابستگی ویژه اجتماعی و فرهنگی دیده می شود و عوامل اصلی آن را فروشنده و خریدار تشکیل می دهند.»

در فرهنگ فارسی دکتر معین آمده است: «بازار محل خرید و فروش کالا و خوراک»، «بازار کوچی سرپوشیده ای که از دو سوی دارای دکان باشد.»

بازار جایی است که فروشنده و خریدار برای مبادله و خرید کالا به وسیله ی پول با همه روبرو می شوند و قیمتی که از یک طرف ارائه می شود، از جانب دیگری پرداخت می شود. در اکثر موارد، مسأله ی قیمت در بازارها به تصمیم و تأیید مقام ثالثی غیر از فروشنده و خریدار بستگی دارد. با این حال، بازار سیستمی را دنبال می کند که به خودی خود نظم معینی در قیمت ها و ارزش کالاها به وجود می آورد. یعنی این قیمت ها به چرخ ها، و خود بازار به ماشین می ماند که تمام پیچ و مهره های آن با همبستگی و هماهنگی خاص، چرخ ها را به حرکت در می آورد. چنین حالتی در مقیاس بسیار محدود، در بازارهای هفتگی، و در مقیاس پیشرفته در بازارهای پرتحرک مانند بازارهای جهانی گندم، آهن و نظایر آن ها مشاهده می شود. بازارهای جهانی گندم در شیکاگو و بورس های گوناگون لندن در سطوح جهانی و یا صدها هزار بازار عمومی در سرتاسر کره ی زمین نمی توانند از این قاعده ی کلی مستثنا باشند. روی این اصل، ارتباط و وابستگی ویژه ی اجتماعی و فرهنگی در شمال آفریقا و یا روستاهای چین، و همچنین در بخش ها و شهرهای مرکزی آمریکا، با توجه به شرایط محیط، یکسان و یکتا عمل می کنند و در همه ی آن ها، عرضه و تقاضا به وسیله ی مکانیسم قیمت ها توازن پیدا می کند.

بازار با اینکه مفاهیم لغوی گوناگونی دارد، ولی امروزه معنی خاصی را متبادر می کند که البته به دلایلی، آن معنی خاص، در شکل عینی و مادی خود در هر جا به گونه ای دیگر نمایان می شود. مثلاً

اگر ویژگی های متفاوت هر یک از بازارهایی چون عکاظ و بازارهای هفتگی و بازار تهران را جدا از هم در نظر بگیریم، واژه ی بازار نمی تواند بیانگر مفهوم دقیق همه ی آن ها باشد. اکنون به سبب این که هنوز روشن نشده است که در آغاز چگونه جایی «بازار» نامیده شده و یا «واکار» و «آباکاری» باستان همانند کدام یک از بازارهای گوناگون بعدی بوده است، استعمال دقیق این کلمه را نیز نمی توان توقع داشت. لذا می توان گفت که در گذشته نیز به مانند حالا، بازار به انواع گوناگونی دسته بندی می شد و هر یک از آن انواع نام و تعریف ویژه ی خود را داشت.

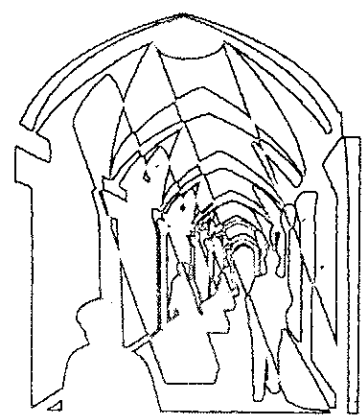
ابتدا مختصراً به ویژگی بازار و انواع آن در گذشته و حال اشاره ای می کنیم و سپس به ساختار کلی و مشخصات بازارهای موجود در کشور خود می پردازیم. بازار از جمله واژه هایی است که از چارچوب معنی اصلی و نخستین خود آمده و کم کم مفاهیم دیگری به خود گرفته است. در گذشته های دور، بازاری بود که سالی یک بار در زمانی خاص و همراه با نوعی مراسم عمومی تشکیل می شد. برگزاری آن جزو آداب و عادات اهالی یک منطقه محسوب می شد و پیش از آن که مفهوم اقتصادی داشته باشد، جنبه ی عقیدتی داشت؛ مثل: «حسن رضا بازار در جویبار شاهی یا ۲۶ بازار که در عیدماه، حدود اواخر تیر و اوایل مرداد، در شیرگاه مازنداران تشکیل می شد.»^۴

و یا بازار «ماخروز» در بخارا و بازار «طوایس» که درباره ی آن ها در کتاب «تاریخ بخارا» چنین آمده است:

«به بخارا بازاری بوده است که آن را بازار ماخ روز خوانده اند، سالی دوبار و هر بار یک روز بازار کردند و در آن بتان فروختندی ... در ایام قدیم در طوایس بازاری بوده است، به فصل تیرماه به مدت ده روز. رسم آن بازار چنان بوده است که هر چه آخرین معیوب بودی از برده و ستور و دیگر آخرین با عیب، همه بدان بازار فروختندی و بازار رد کردن امکان و سامان نبود و هیچ شرط نپذیرفتی، نه فروشنده و نه خرنده را.»

نوعی دیگری از بازار که تعریفی چون جشنواره ی امروزی دارد، جشنواره ی ویژه ی دید و بازدید و اجرا و تماشای نمایش های پهلوانی، هنری، تماشا و خرید صنایع بومی همراه با دادوستد برخی مایحتاج است که به نام «بازار عکاظ» معروف بود. «اعراب از تأسیس بازار مکاره و اجتماع قبایل در آن استفاده کرده، مجلس مناظره و مباحثه و مشاعره و سخنوری تشکیل می دارند... علاوه بر این، هر کسی اسیری داشت، برای آزاد کردن او به بازار عکاظ می رفت. همچنین عرب ها برای دادوستد و خونخواهی به آن بازار می رفتند. بازار عکاظ محل شهرت طلبی و فخر فروشی نیز بوده است، چنان که اعراب مصیبت های خود را در آن به رخ هم می کشیدند.»^۵

ناصر خسرو در سفرنامه ی خود چنین می نویسد: «هر روز در بصره به سه جای بازار بودی. اول روز در یک جا داد و ستد کردند که آن جا را سوق الخراغه گفتندی و میان روز به جای دیگر که آن را

سیار و توده‌های مردم روستایی و در محلی همیشگی تشکیل می‌شوند. اساس و انگیزه‌ی تشکیل آن‌ها ضرورت‌های اقتصادی است. اغلب معاملات در آن‌جا به صورت «کالا، پول، انجام می‌گیرد.»

کرانه‌های دریای مازندران (خزر) از

لحاظ تعدد بازارهایی که در آن تشکیل می‌شود، در بین دیگر نواحی ایران از دیر باز چهره‌ی متمایزی داشته است. به نظر می‌رسد،

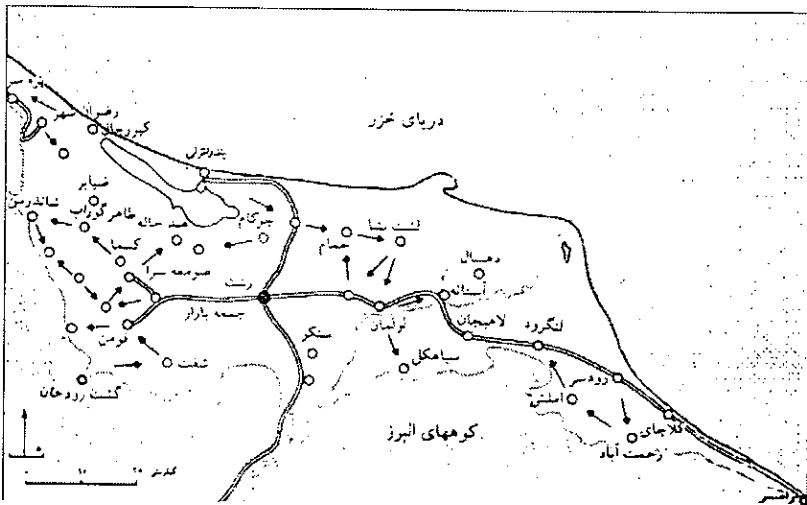
شکل ۲: یک بازار هفتگی در گیلان

مهم‌ترین عامل در پیدایش بازارهای هفتگی (شکل ۲) پراکندگی خانه‌ها، نبودن تسهیلات ارتباطی و نیازمندی به فرآورده‌های غیر بومی و شهری است. به عبارت دیگر، اگر پراکندگی خانه‌ها را عامل مهم اول و ضرورت‌های اقتصادی را عامل دوم به شمار آوریم، نیاز به رابطه‌ی فی مابین بخش‌های گوناگون اقتصادی اجتماعی موجود در هر ناحیه را عامل سوم باید دانست. هر یک از این بخش‌ها در سیستم عرضه و تقاضای بازار، نقش ویژه‌ای دارد.

در چند دهه‌ی گذشته، بعضی معتقد بودند که با رشد جوامع شهری و گسترش تسهیلات ارتباطی، همانند جاده، ماشین و غیره، بازارهای محلی ضرورت و جودی خود را از دست می‌دهند تا جایی که از این پس، وجود بازار هفتگی را در عقب مانده‌ترین نواحی و در مراکز روستایی توسعه نیافته باید جست و جو کرد. در حالی که اخیراً گسترش این گونه بازارها نه تنها در شهرهای کوچک، بلکه در کلان‌شهرهایی مثل تهران و حومه‌ی آن به فراوانی مشاهده می‌شود.

سوق عثمان گفتندی و آخر روز جایی که آن را سوق القداحین گفتندی و حال بازار آن‌جا چنان بود که آن کسی را که چیزی بودی به طرف دادی و از طرف خط بستدی و هر چه بایستی بخریدی و بهای آن به صراف حواله کردی» (ص ۱۰۹).

علاوه بر بازارهایی که ذکر شد، هنوز هم به مانند گذشته، در مناطقی از کشور خودمان بازارهایی به نام «بازار فصلی» مشاهده می‌شوند. فرآورده‌هایی که سالی یک بار تولید می‌شوند، مثل پشم، روغن، خرما، مرکبات و هندوانه. در مناطق عشایری در فصل بهار، خریداران برای خرید ارزان محصولات دامی و کشاورزی را می‌خرند. در مناطق عشایری در فصل بهار، خریداران برای خریدن ارزان محصولات هجوم می‌آورند و بعد از چانه‌زدن و به توافق رسیدن، بارهای خود را می‌بندند و به شهر بر می‌گردند. خریدار هر شب با تلفن از تهران «مزنه» می‌گیرد. نوسان قیمت، هم خریدار و هم فروشنده را نگران می‌کند. هر کدام به نفع خود قیمت را بالا و پائین می‌برند. ایلاتی‌ها هم نمی‌توانند مدت زیادی در مرکز خرید و فروش منتظر بمانند. آن‌ها به دلایلی چند، چون داشتن قرض و یا مشکلات دیگر چون پای زابودن همسر فروشنده و ... مجبور هستند، قیمت خود را پائین آورند تا کالایشان فروش رود. در طرف مقابل، خریداران یا به عبارت دیگر واسطه‌ها و دلالان کمین کرده‌اند و از آن جایی که می‌دانند فروشنده مجبور است کالای خود را بفروشد، توی سر مال می‌زنند و زیرکانه از آن‌ها باقیمت نازل، کالا را می‌خرند. گاهی هم به آن‌ها وام می‌دهند و سرخرمن یقه‌ی آن‌ها را می‌گیرند. در این نوع بازارها، فروشندگان و خریداران اصلی بازنده، و واسطه‌ها برنده هستند.

شکل ۱: نقاط تشکیل بازارهای هفتگی در گیلان

از بازارهای موجود در ایران می‌توان به بازارهای روز یا هفتگی (شکل ۱) اشاره کرد که گسترش فراوانی دارند. این بازارها اغلب هفتگی هستند و پیوسته در روز معینی به وسیله‌ی کاسبکاران ثابت و

روزهای بازار

افراد نیز مشخص است و اگر کسی جدیداً برای فروش جنس به بازار بیاید، به سختی جای مناسبی برای فروش گیر می‌آورد. یعنی هنر فروشنده در این گونه بازارهای قدیمی برای خود جای ثابتی دارد و همیشه در آن محل مستقر می‌شود.

شاید بتوان گفت، تشکیل این بازارها می‌تواند مهم‌ترین رویداد هر دهکده در طول هفته باشد، چرا که زندگی یکنواخت این مردمان با تشکیل بازار روز پر از ماجرا می‌شود. حتی گهگاهی بساط مارگیرها، پرده خوان‌ها و معرکه گیرها بر پا می‌شود و با آن که مردم بارها آن‌ها را دیده‌اند و داستان‌هایشان را شنیده‌اند، باز دورشان حلقه می‌زنند و دوباره می‌شنوند. البته باید یاد آور شد، صاحبان این گونه حرفه‌ها سابقاً کار و کاسبی پررونقی داشته‌اند و گاهی هم در آمدشان، چه بسا از فروشندگان بیش تر بوده است و به حق شور و جذبه‌ی فراوانی به بازار می‌دادند. ولی امروز، بر اثر تحولات فرهنگی جامعه و حضور سینما و تلویزیون، توجه چندانی به بساط آن‌ها نمی‌شود. امروزه که بازار روزهای هفتگی گسترش یافته‌اند، آغاز دقیق بازار همیشه یک روز جلوتر از تشکیل بازار است. فروشندگان سیار برای تصرف جای مناسب از هم پیش می‌گیرند (به استثنای بازارهای قدیمی مثل بازار انزلی) و حتی بومیانی که دست‌اندرکار معاملات پر حجمی هستند، زودتر به محل تشکیل بازار می‌آیند تا مشتری‌های اول صبح را از دست ندهند. اما اجتماع اصلی بازار ساعتی پس از دمیدن آفتاب شکل می‌گیرد و تا ظهر کامل می‌شود. از ظهر به بعد، بازار کم‌کم خلوت می‌شود و مردم دسته‌دسته پیاده یا در بعضی مسیرها با وسایل نقلیه‌ی موتوری به خانه برمی‌گردند. آن‌هایی که ظهر در بازار می‌مانند، نماز خود را در کنار بساطشان می‌خوانند و

شکل ۳

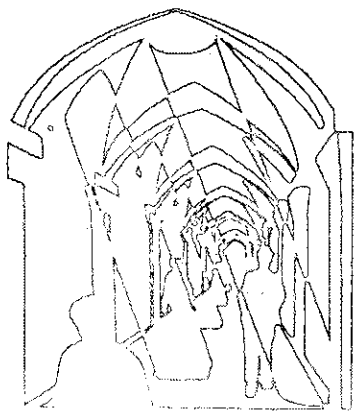
آیا انتخاب روزی خاص برای بازار روز، اتفاقی بوده یا به سبب یک واقعه و مناسبت تاریخی انتخاب می‌شده است؟ «عضدالدوله دیلمی در سرورش روز از فروردین ماه، آب را از چهار فرسنگ فاصله به شهر کرد که در یک فرسخی شیراز ساخته شده بود، بیاورد و این روز را جشن گرفتند و بازاری که هفت روز ادامه داشت.»^۶

«بنابر گاهشماری ایران کهن، هنگامی که نام روزها با نام ماه‌ها مطابقت پیدا می‌کرد، مانند تیرروز از تیر ماه، جشن و بازار می‌شد.»^۷ اگر چه ممکن است در مواردی چنین عواملی در پیدایش بازار دخالت داشته باشند، ولی به طور کلی در شمال ایران موضوع انتخاب روز بیش تر ریشه در فرهنگ خرافی اهالی دارد. از این رو، در هر منطقه، به ویژه در غرب گیلان، با دسته‌بندی روزها به روزهای خوب و بد، روز بازار چنان برگزیده می‌شود که منافاتی با این روزها نداشته باشد. مثلاً در «ماسال»، روز دوشنبه از نظر بیش تر اهالی آن منطقه از روزهای بد هفته است و بر این باورند که در این روز به در کردن دام یا محصولات دامی شگون ندارد. لذا، روز شنبه را به عنوان روز بازار انتخاب کرده‌اند.

همچنین، در دو محل نزدیک به هم نیز همزمان در یک روز بازار نمی‌شود؛ حتی اگر آن روز از لحاظ عقیدتی برای مردم هر دو محل خوب باشد. چون بیش تر خریداران فرآورده‌های بومی و فروشندگان کالاهای غیر بومی سیار هستند و به همه‌ی بازارها می‌روند. در نتیجه، اگر در یک روز درد و محل نزدیک هم بازار تشکیل شود، آن‌ها نمی‌توانند در هر دو بازار شرکت کنند. علاوه بر این‌ها باید گفت، هر بازار مشخصه‌ی ویژه‌ی یک ایل است. از این رو، تشکیل بازار در دو محل مجاور هم در یک روز واحد، به خصومت و رقابت ایلی تعبیر می‌شود. سران ایلات از ابتدا این موضوع را نیز در تعیین روز بازار مدنظر قرار داده‌اند.

اما آنچه که موجب شده است تا بازارهای محلی فقط یک بار در هفته تشکیل شوند، اولاً پائین بودن حجم معاملات ممکن هفتگی در حوزه‌ی تشکیل بازار، و ثانیاً دوری راه اهالی تا بازار و نبودن تسهیلات حمل و نقل و جاده و نیز وقت کافی و انگیزه برای مراجعه‌ی مکرر به چند بازار است. ممکن است در یک روز در دو یا سه دهکده، بازار روز برقرار باشد؛ به این ترتیب که فروشندگان دوره‌گردی که این بازارها برقرار می‌کنند، هر روز بیش از چند کیلومتر جا به جا نمی‌شوند. آن‌ها کالاهای خود را از شهرهای بزرگ تر یا ما در شهرها می‌خرند و به وسیله‌ی مال (در گذشته) و یا وانت به محل بازار می‌برند. آنچه از زیربنا و تیرک چادرها مورد نیاز است، در محل وجود دارد و در پایان روز کسی آن‌ها را بر نمی‌چیند (شکل ۳). البته باید متذکر شد، در بازارهای قدیمی مثل شنبه بازار انزلی، به علت قدمت و تکرار تشکیل این بازارها، حتی جا و محل

بازاریان، در تشکیل بازار نقشی ویژه ایفا می کنند.

در بازار هفتگی بیش تر فروشندگان به تنهایی کار می کنند. نوجوانان و کودکان در بعضی جاها در نقش دستیار فروشندگان یا صنعتگران کار می کنند. بیش تر وقت ها در

فصل تابستان، شمار محدودی از نوجوانان غیر بومی به کارهایی چون فروختن آجیل، بستنی، یخ دربیشت و مانند این ها سرگرم می شوند. این موضوع به علت تنبلی بچه های بومی و یا بر اثر بی نیازی والدینشان نیست، بلکه این گونه نوجوانان در محیط خانه و در امور زراعت، دامداری، خرید مایحتاج روزانه، تهیه ی علوفه و غیره، به مراتب سودمندتر از شاگردی و دست فروشی هستند و یا بیش تر آن ها، در زمان فراغت از تحصیل، در فصل تابستان به همراه خانواده به بیلاق می روند.

زنان نیز به نوبه ی خود در بازارهای هفتگی شرکت دارند و به طور متوسط حدود یک چهارم تعداد مردان را در بازار تشکیل می دهند. آن ها از خانه تعدادی مرغ، تخم مرغ، جوراب بافته شده و دستکش، و نیز سبزی محلی، و شیر و سایر اقلام لبنیات را با خود می آورند و پس از فروش، وسایلی را که لازم دارند، خریداری می کنند و به منزل برمی گردند. شرکت در بازارهای هفتگی با هر مسلک و مرامی آزاد است و خرید و فروش انواع مایحتاج عمومی با شؤن اجتماعی و فرهنگی اهالی هیچگونه منافاتی ندارد. بازار در تمام طول سال در موعد مقرر تشکیل می شود و حتی روزهای سوگاری و اعیاد مذهبی مانع تشکیل آن نمی شود. در روز بازار، روابط میان مردان و زنان اجتماعی تر از مواقع دیگر است. اما هرگز اعمال خلاف عرف و اخلاق در این محیط دیده نشده است. از ویژگی های مهم این بازارها، رقابت سالم بین کاسبکاران، فروشندگان و خریداران است و اجناس به قیمت نسبتاً عادلانه ای به فروش می رسند. پیوسته، فروشندگان در برابر خریداران و خریداران در برابر فروشندگان متعددی قرار می گیرند و از این رو، فرصت سوء استفاده و فریبکاری بسیار محدود است. برای دلالتان و رواج دهندگان بازار سیاه نیز امکان فعالیت وجود ندارد. فقط برای فراورده های بومی مثل شلتوک و برنج که پر حجم هستند و اغلب کاسبکاران آن ها را برای صدور به شهرهای دیگر، کلی می خردند، امکان سوء استفاده برای تاجران حرفه ای و دلالتان وجود دارد. در نتیجه، قیمت آن ها پیوسته در حال نوسان است؛ یعنی هنگام عرضه ی محصول به وسیله ی کشاورزان قیمت ها به سرعت کاهش می یابند، ولی به تدریج سیر صعودی می گیرند.

رابطه ی بازار و شهرک ها

ظاهر آ رشد شهرنشینی در ایران ارتباط نزدیکی با بازارهای

از چایخانه ها و غذا خوری های سیار که از ملزومات این بازارها هستند، ناهار تهیه می کنند. عده ای هم ناهار خود را از خانه می آورند.

در شمال ایران، هر یک از بازارهای هفتگی به خاطر عرضه ی نوعی کالا شهرت دارد. مثلاً، شهرت شنبه بازار ماسال، از بابت کره و پنیر بسیار مرغوب آن است. و یا شنبه بازار انزلی، علاوه بر صیفی جات مرغوب، به خاطر حصیر نرم، و وسایل چوبی بسیار ظریف شهرت دارد. «در انزلی، دوره گردها و طواف ها که به بازار میج معروفند، با کرجی به بازارهای مختلف می روند و کالاهایی به منظور فروش خریداری می کنند. این بازرگانان از دهقان ها کالای مورد نیاز را خریده و به جای آن ها چای، قند، لباس، پارچه های نخی، صابون و مصنوعات مسی و آهنی می فروشند.»^{۱۱}

و اما فراورده هایی که هر هفته در بازارهای هفتگی عرضه می شوند، به دو دسته ی بومی و غیر بومی تقسیم می شوند، فراورده های بومی مثل: عسل، شلتوک، برنج، پنیر، کره، طیور، تخم مرغ، شال و جوراب، صنایع دستی مثل: دسته بیل، گلدان، ظروف سفالی و حصیر و فراورده های غیر بومی مثل: سبزی، میوه، صیفی، پوشاک، قماش، ابزار فنی، شیرینی، خواروبار، ماهی، فرش، نوارکاست، رادیو، ظروف مسی و غیر مسی، کفش، دانه، ادویه و زیتون.

دام نیز از جمله کالاهایی است که بومیان برای فروش به بازار می آورند. تعدادی از آن ها به وسیله ی خود بومیان و بقیه به وسیله ی خریداران سیار، به دیگر شهرهای استان حمل می شوند. صنعتگران نیز از جمله کسانی هستند که در روز بازار، برای رفع نیاز انبوه

روستایی دارد و احتمال می‌رود، پایه‌های نخستین شهرها و شهرک‌های ایران در شمال کشور، بر بازارهای هفتگی بنا شده باشد.

از آن‌جا که منطقه‌ی شمالی ایران به لحاظ وضع خاص اقلیمی از نواحی حاصلخیز و جنگلی ایران است، بازارهای هفتگی آن، محل برخورد اقتصادی و اجتماعی ساکنان روستایی اطراف آبادی‌هاست. بازارها عموماً در کنار یا مرکز آبادی‌ها تشکیل می‌شوند، ولی آبادی‌هایی نیز وجود دارند که «جمعه‌بازار» و «دوشنبه‌بازار» و... نامیده شده‌اند. بی‌شبهه در احداث این آبادی‌ها، بازار هفتگی مؤثر بوده است. «ظاهرأ در بعضی محل‌ها، نخست در روزهای معین بازار تشکیل می‌شد و به مرور زمان، همان بازارها تبدیل به آبادی گشته است.»^۹

این نظر در مورد «تالش» نیز مصداق دارد، چون بسیاری از آبادی‌های بزرگ این دیار بر اثر وجود بازار رشد یافته‌اند. برخی از این آبادی‌ها تا حدود یک قرن پیش یا دهه کوره‌ی کوچکی بودند و یا اصلاً وجود نداشتند. مثلاً «رضوان‌شد» که اکنون بزرگ‌ترین شهر تالش دولا ب و مرکز این بخش است، نخست «رزوندی» و بعد «رضوانده» نامیده می‌شد و تا سال‌های ۱۳۰۰ چندان رونقی نداشت.^{۱۰}

دو حدود سال ۱۳۱۵ نیز، جاده‌ی بندرانزلی به آستارا احداث شد و درست در محل کنونی رضوان شهر جاده‌ی موسوم به «شاه‌عباس» را قطع کرد و در آن‌جا چهارراهی پدید آمد که به صورت ایستگاهی برای مسافران و حمل بار و بونه‌ی آنان در آمد و شهرتی پیدا کرد. آن زمان، در گوشه‌ی شمالی روستای بیگ‌زاده، واقع در سه

شکل ۴: بازار اردبیل

کیلومتری چهار راه (رضوان شهر کنونی)، چهارشنبه‌بازار تشکیل می‌شد. با آباد شدن رضوانده که به چهار راه شهرت داشت، چهارشنبه‌بازار بیگ‌زاده کم‌کم رونق خود را از دست داد و دیری

نگذشت که چهارشنبه‌بازار قبلی به چهار راه انتقال یافت. وجود بازار به این حمل رونق و اعتبار بخشید و موجب گسترش آن آبادی به شهر شد. و برعکس، به راحتی تأثیر منفی از بین رفتن بازار را روی آبادی‌های بزرگ و مشهور منطقه مشاهده کرد. از دیگر ویژگی‌های مثبت بازار که در روابط اجتماعی اهالی بازار تأثیر دارد، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱- شرکت مستمر اهالی با خصوصیات زبانی، فرهنگی و قومی متفاوت از شهرها و روستاها، در بازار و روابطی که بین آنان به وجود می‌آید، باعث می‌شود که آن‌ها با پاره‌ای از خلیقیات، فرهنگ و زبان همدیگر آشنایی یابند.

۲- بازاریان بیش‌تر کارهای اداری خود را مانند رجوع به بانک، جنگلداری بهداشتی، رفتن پیش پزشک و غیره را در روز بازار انجام می‌دهند.

۳- بسیاری از اختلافات و مناقشات بر اثر دیدار و نشست‌هایی که بین طرفین درگیر در روز بازار به عمل می‌آید، حل و فصل می‌شود. ۴- دعوت‌نامه‌های مربوط به جشن عقد و عروسی، مراسم سوگواری و... در روز بازار توزیع و یا شفهاً ابلاغ می‌شود. و اما بازار در شهرهای بزرگ به گونه‌ی دیگری است؛ هم به لحاظ شکل ظاهری و هم ارتباطات دادوستدی. شهرهای بزرگ چون تهران، تبریز، شیراز، مشهد و اصفهان از جمله شهرهایی هستند که بازارهای سنتی و قدیمی با ویژگی‌های کلی و خاص دارند که می‌توان گفت، در همه‌ی این شهرها تا حدودی مشترک هستند. در این‌جا به چند ویژگی آن‌ها اشاره می‌کنیم:

الف) هر گروه صنفی، ساکن، ثابت و دارای مغازه است. این بازار همه روزه و دائمی است. نوع معامله در آن‌جا اغلب عمده فروشی است و کالای عرضه شده در آن، به وسیله‌ی یک یا چند واسطه به دست مصرف‌کننده می‌رسد. (شکل ۴).

ب) به سبب ثابت بودن راسته‌ی هر گروه صنعتی، مانند راسته‌ی کفشان، راسته‌ی خرازان و راسته‌ی نوشت‌افزار فروشان با مراجعه به هر راسته، به آسانی می‌توان کالای مطلوب خود را تهیه کرد. همچنین، به سبب رقابتی که بین فروشندگان هر راسته وجود دارد و از سوی دیگر، چون بسیاری از فروشندگان خود تولیدکننده‌اند و یا در رابطه‌ی مستقیم با مراکز تولید هستند، اجناس را به بهای نسبتاً نازلی می‌فروشند.

ج) شهرتی که دو موضوع یاد شده برای چنین جایی فراهم می‌آورد، مراجعان زیادی را از دور و نزدیک جذب می‌کند و در نتیجه، میزان داد و ستدهای هر روزه در آن شاخص بالایی پیدا می‌کند. از این رو، به صورت مناسب‌ترین محل برای عرضه و تهیه‌ی کالاها در می‌آید. این گونه بازارها اغلب در مراکز استان‌ها وجود دارند.

البته باید متذکر شد، بازارها در اولین روز پیدایش به شکل کنونی

می‌شود. که مختصراً به هر یک اشاره‌ای می‌شود.

راسته بازار : به خیابان اصلی بازار گفته شود. راسته همان رسته به معنای صنف است؛ مثل راسته‌ی کفاش‌ها، که عده‌ی

زیادی کفاشی در کنار هم در دکان‌ها مستقرند و مشغول ساخت و یا فروش کفش هستند. غالباً، کسبه مایلند در جمع هم صنف‌های خود باشند. حتی برای خرید یا اجاره‌ی مکان در راسته‌ی معین، حاضر به پرداخت بهای بیش‌تر نیز هستند.

قیصریه : به راسته‌هایی گفته می‌شود که در آن‌ها کالاهای سبک وزن و گران قیمت مثل طلا و ساعت به فروش می‌رسند شکل (۵).

شکل ۵: قیصریه‌ی ابراهیم خان، بازار کرمان

تفاوت راسته با قیصریه این است که در دو انتهای دالان قیصریه، دو در بسیار محکم و سنگین ساخته شده است و شب‌ها آن‌ها را می‌بندند.

دالان : به محلی گفته می‌شود که در آن اصناف متفاوت در کنار هم به فعالیت مشغولند. مثلاً لوازم التحریر فروشی را در کنار دکان لوازم خانگی و پشم فروشی را در کنار دکان چلوکبابی می‌توان دید.

دالان‌ها می‌توانند بسیار طولانی و تو در تو باشند. همه‌ی دالان‌ها به هم مرتبطند و در عین حال، راه‌های ارتباطی راسته‌ها نیز هستند.

کاروانسراها : محلی را که کاروان‌ها شب هنگام در آن به استراحت می‌پرداختند، کاروانسرا می‌گفتند. در کاروانسراها اتاق‌هایی به نام «حجره» برای مسافران، و طولیه و اصطبل برای حیوانات می‌ساختند. در میان کاروانسراها، چاه آب و قنات وجود داشت تا آب قابل شرب مسافران را تأمین کند. هنوز هم بقایای بعضی کاروانسراها در طول جاده‌های ایران دیده می‌شود.

در کاروانسراهای بین راه، کاروانیان برای حیوانات خود علوفه

نیوده‌اند، بلکه به مرور زمان وضعیت امروزی را به خود گرفته‌اند. بازار مجموعه‌ای از مغازه‌ها با معابر سرپوشیده و کاروانسراها، سراها، تیمچه‌ها و راسته‌هاست که بافت خاص را تشکیل می‌دهد. از آن‌جا که بازار خود به تنهایی نمی‌توانست نیازهای روز افزون مردم را بر آورده سازد، لذا در کنار خود، سراها، تیم‌ها و تیمچه‌ها و قیصریه‌ها را به وجود آورد که هر یک کارمخصوص خود را دارند. علاوه بر این‌ها، در حوار این مجموعه، اماکن عمومی مانند حمام، مدرسه، مسجد، تکیه، سقاخانه، زورخانه و قهوه‌خانه وجود داشته‌اند که روی هم بافت کاملی را به وجود می‌آورده و از نظر ارتباط بخش‌های گوناگون زندگی، فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و سیاسی، جوابگوی نیازمندی‌های مردم بوده‌اند.

اصولاً بازار به این دلیل ساخته می‌شد که محیط مخصوص داد و ستد، محل تمرکز عرضه و تقاضا و رقابت، فعالیت و همکاری، و صرفه‌جویی در وقت خریدار باشد و از تورم و گرانی و آشفتگی معاملات جلوگیری کند. کرزن می‌نویسد: «بازار علاوه بر بزرگ‌ترین محل کسب و تجارت، گردشگاه مناسبی برای بی‌کاره‌ها و وعده‌گاه انواع و اقسام مردمی بود که در آن‌جا یکدیگر را می‌دیدند تا کارها را ارزیابی کنند و از اخبار روز اطلاعاتی به دست آورند و یا شایعات و اکاذیبی را که در شهر دهان‌به‌دهان می‌گردد، در همان‌جا پخش کنند.»^{۱۱}

بازار تهران^{۱۱}

بازار تهران از زمان سلطنت شاه طهماسب شروع به فعالیت کرد. ابتدا برای تهران برج و باروی ساخته شد که چهار دروازه‌ی شهر را به خارج مرتبط می‌ساخت. مهم‌ترین آن‌ها دروازه‌ی حضرت عبدالعظیم ارم بود که تهران را به ری و همچنین مناطق جنوبی کشور وصل می‌کرد. این دروازه در محل میدان مولوی کنونی بود و پشت آن دروازه‌ی بازارچه‌ی حضرتی کنونی قرار داشت که در اطراف آن میدان یا بازارچه‌ی حضرتی، کاروانسراها بودند که برای مسافران نقش هتل‌های امروزی را داشتند. از آن‌جا که در قدیم نقشه و الگوی جامع برای شهر سازی نبود، مردم در اطراف جوی‌ها و مسیل‌ها، خانه و دکان‌های خود را می‌ساختند. به همین دلیل، بازار تهران که بین حصار و ارک گرفتار آمده، از هر سو به دنبال مسیل‌ها شروع به گسترش کرده تا به شکل امروزی در آمده است. گاهی هم در اطراف این مسیل‌ها که آب دائم در آن‌ها جریان داشت، درختانی می‌کاشتند و این خیابان‌ها به محلی با صفا و زیبا تبدیل می‌شدند و اهالی برای گشت و گذار و تفریح و خرید به آن‌جا می‌رفتند که بعدها روی این معابر سقف زدند و آن‌ها را به دالان‌هایی تبدیل کردند که امروزه ما مشاهده می‌کنیم.

اگر چه صورت‌های ظاهری بازارها دالانی شکل هستند، ولی کلمه‌ی دالان در بازار معنی خاص دارد.

در بازارهای ایران اصطلاحات و اسامی خاصی به کار برده

شکل ۶: بازار فرش - تبریز

و سایر خدمات مثل نعل بندی نیز می توانستند بیابند. در شهرهای بزرگ، نقش اصلی کاروانسراها فقط هتل یا مسافرخانه بود. البته کاروانسراهایی هم وجود داشتند که محل تخلیه و انبار کالاهای تجار بودند. این کاروانسراها دو طبقه بودند که طبقه ی بالای آن ها دفاتر تجار تخته ها بودند و در پایین آن ها کالا را انبار می کردند. این کاروانسراها در محوطه ی بزرگی ساخته می شدند که در میان حیاط آن ها، آب نما و یا حوض بزرگی قرار داشت. هر کاروانسرا به محل عرضه و تولید کالای معینی اختصاص داشت. بازرگانان ثروتمند و حتی اقلیت های مذهبی، مثل زرتشتیان و مسیحیان، کاروانسراهای جداگانه و مخصوص خود را داشتند.

سراها: در بازار، سرا همان نقش کاروانسرا را دارد، با این تفاوت که در سرا کالایی جز کالاهای کوچک و آن هم به عنوان نمونه، وارد نمی شود. سراها در فضای بزرگی در دو طبقه تولید ساخته می شدند که طبقه ی بالا دفاتر تجار تخته ها و طبقه پائین انبار و کارگاههای تولیدی بودند. در سراها و کاروانسراها خرده فروش نمی کردند، بلکه معاملات کلی انجام می شد. از آن جا که عبور و مرور حیوانات در بازار ممنوع بود، سراها و کاروانسراها در خیابان های جداگانه و به موازات راسته ها ساخته می شدند که با دروازه ها ارتباط داشتند. یکی از دلایل ممنوع بودن عبور و مرور حیوانات در بازار، شلوغ و بسته بودن محیط بازار بود. فضولات حیوانات باعث ایجاد محیط متعفن و غیر قابل تحمل برای مردم می شد و همچنین، رفت و آمد آن ها را ناممکن می ساخت. و از طرف دیگر، با ورود حیوانات و گاری ها به بازار، دیگر امنیت جانی برای مردم خریدار و فروشنده وجود نداشت؛ هر چند که این مقررات از طرف افراد با نفوذ و ثروتمند رعایت نمی شد و این امر در یادداشت های مستشرقین کاملاً مشهود است. امروز نیز مردم در بازارها با انواع موتور سیکلت ها و گاری ها امنیت کاملی ندارند.

تیم و تیمچه: در تیم و تیمچه کالاهای سنگین وزن و گران قیمت مثل فرش و قالیچه که احتیاج به جای زیادی دارند، عرضه می شود. فرق قیصریه با تیمچه و در این است که قیصریه در دالان قرار دارد ولی تیم و تیمچه به صورت میدان هستند و در آن کالاهای سبک وزن و گران قیمت عرضه می شود، دالان نیز دری بزرگ و سنگین دارد که شب ها بسته می شود. تیم و تیمچه اغلب به صورت دو طبقه ساخته می شوند (شکل ۶) که طبقه ی بالا تجار تخته ها است و در طبقه ی پائین

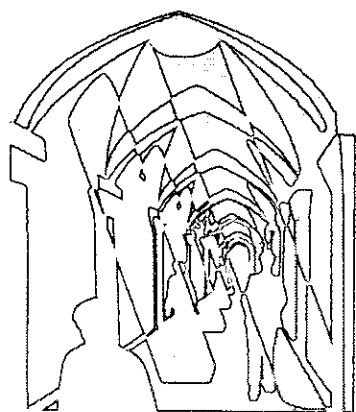
آن، کالا عرضه می شود. خدمات صنفی نیز در همان محل مستقرند. برای مثال، در تیمچه ای که فرش و پارچه ی گران قیمت عرضه می شود، رنگ قالی فروشی، پشم فروشی، خیاطی هم مستقر است و خدماتی مانند آبدارخانه و آشپزخانه نیز وجود دارد. تیم و تیمچه اغلب مسقف ساخته می شوند. و معماران سعی می کنند این سقف ها را هر چه زیباتر و با شکوه تر بسازند.

چهارسو: چهار راه در بازار «چهارسو» یا «چارسو» می گویند. البته هر چهار راه چهار سو نیست، بلکه محل تلاقی دو راسته ی بازار بزرگ، یک چار سو تشکیل می دهد. چهار سو هشت ضلع دارد که چهار طرف آن مسیر بازارهاست و یک طرف تا آن راه پله ی طبقه ی فوقانی و سه طرف دیگر را صراف ها یا آن که خیره ی بازار بودند، اشغال می کردند (شکل ۷). راه پله در چارسوها به دو دلیل ایجاد می شد: یکی برای دسترسی به پشت بام و تعمیرات طبقه ی فوقانی، و دیگر اینکه در مواقع شلوغی بازار، کسبه از راه پشت بام برای رفت و آمد استفاده می کردند تا زودتر به کارهای خود برسند.

چهار سوها معمولاً معماری بسیار زیبایی دارند و معماران سعی می کردند، هر چه در چپته دارند در ساخت آن ها به کار ببندند. چهار سوهای بازار وکیل شیراز و بازار تهران، اصفهان و کرمان زیبایی خاص دارند، ولی به نظر می آید، چهار سوی بازار خان یزد، زیباترین آن ها باشد. از آن جا که چهار سوها مهم ترین محل گذر مردم بودند، حکام آن ها را محل اجرای حکم خود قرار می دادند. مثلاً جسد طغرل سوم را سه روز در چهار سوی بازار ری بدار آویختند. همچنین، محل استقرار تخت داورغه نیز در چهار سو قرار داشت و شب ها داروغه با شبگردهای خود به امور امنیتی بازار نظارت داشتند.

در ابتدا و یا انتهای بازار، بزرگترین میدان شهر قرار داشت؛ مثل سبزه میدان در تهران، نقش جهان در اصفهان، میدان شیخ علی خان کرمان و میدان تره بار در ابتدای بازار کهنه ی قم. در این میدان ها، جگرگی، سلمانی، نعلبندی و سایر کسبه با بر پا کردن چادرهای کرباسی، به کار مشغول بودند. همچنین، گاه سرا، حمام، مدرسه و سایر ملزومات بازار نیز در این میدان ها بر پا می شدند. این میدان ها علاوه بر داشتن مرکزیت تجاری، هنوز مرکز تجمع اهالی شهرها هستند و در مراسمی چون ماه محرم، دسته های محله های شهر، پس از برگشت از کوچه ها و بازار، در این میدان ها گرد می آیند.

بازارچه: اهالی محله های شهر برای خرید کالی به بازار می رفتند، ولی احتیاجات روزمره ی خود را هر چند که می توانستند از بازار تهیه کنند، ولی به علت بعد مسافت، ترجیح می دادند از محل زندگی خود تهیه کنند. به همین علت، در هر محل تعدادی دکان مثل بقالی، سبزی فروشی، قصابی، کبابی و پسته دوزی به هم مجموعه ای را تشکیل می دادند که در دو طرف گذرگاه مسقفی مستقر بودند. این مجموعه را بازارچه می گفتند که نیازهای روزانه و هفتگی مردم محله را تأمین می کرد. وسعت هر بازارچه و تعداد دکان های آن بستگی به

۶. نقل به اختصار از: آثار الباقیه، ابوریحان بیرونی، صفحه ۳۰۳.
۷. پژوهش در جامعه روستایی ایران، دکتر خسرو خسروی.
۸. ولایات دارالمرزگیلان، رابینو ه. ل.
۹. پژوهشی در جامعه روستایی، دکتر خسرو خسروی.
۱۰. ولایات دارالمرزگیلان، ه. ل. رابینو (نقل به اختصار).
۱۲. ناصر نجمی، تهران عصر ناصری، ص ۱۱۶.
۱۳. بازارهای ایران، کامران عدل.
۱۴. فضاهای شهری در بافت های تاریخی ایران، حسین سلطان زاده.
۱۵. بازارهای ایران، کامران عدل.

منابع

۱. بیرونی، ابوریحان. آثار الباقیه. ترجمه ای اکبردانا سرشت. انتشارات ابن سینا. تهران.
۲. بنیاد دایرةالمعارف اسلامی (سید مصطفی میرسلیم). دانشنامه ی جهان اسلام. ج اول. ج دوم. تهران ۱۳۷۵.
۳. خسروی، خسرو. پژوهشی در جامعه ی روستایی ایران، دهخدا، علی اکبر. لغت نامه ی دهخدا. مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. ج ۳. ج اول. تهران. ۱۳۷۲.
۵. رابینو، ه. ال. ولایات دارالمرزگیلان. ترجمه ی جعفر خدای زاده. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۵۰.
۶. زیدان، جرجی. تاریخ تمدن اسلام. ترجمه ی جواهر کلام. انتشارات امیرکبیر. ج پنجم. تهران. ۲۵۳۶/۷. شکونی، حسین. جغرافیای شهری. انتشارات کتابفروشی تهران. ج سوم. تهران. ۱۳۵۵.
۸. شهری، جعفر. تهران قدیم.
۹. سلطان زاده، حسین. فضاهای شهری در بافت های تاریخی ایران. انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی. ج دوم. تهران. ۱۳۷۲.
۱۰. عدل، کامران. بازارهای ایران. ناشر کامران عدل. چاپخانه ی ج اول. تهران. ۱۳۷۱.
۱۱. قبادیانی، ناصر خسرو. سفرنامه ی ناصر خسرو. به تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی. زوآر. تهران ۱۳۵۶.
۱۲. کیانی، محمدیوسف. سیمای گذشته ی شهرهای ایرانی. ج ۳. چاپخانه ی فرهنگ و ارشاد اسلامی. ۱۳۶۸.
۱۳. معین، دکتر محمد. فرهنگ فارسی معین. ج اول. انتشارات امیرکبیر. ج هشتم. تهران. ۱۳۷۱.
۱۴. نجمی، ناصر. طهران عهد ناصری. انتشارات عطار. تهران. ۱۳۶۴.
۱۵. نرشخی، ابوبکر (محمدبن جعفر). تاریخ بخارا. ترجمه ی ابونصر احمدبن نصرالقبادی. تلخیص محمدبن زمر بن عمر. تصحیح مدرس رضوی. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران. ۱۳۵۱.

شکل ۷.

وسعت و جمعیت محله داشت. فضای محله ها و بازار چه ها یا به صورت میدانچه بود و یا به صورت گذر، در معبر اصلی محله قرار داشت.^{۱۲}

امروزه شهرهای ایران به طور حیرت انگیزی بزرگ شده اند و مردم کم کم بازارها را فراموش می کنند. به علت دگرگونی های اجتماعی و اقتصادی سال های اخیر، بسیاری از عادات از جمله خرید فرقی کرده و سیستم توزیع در بازار دگرگون گشته و بافت سنتی شهرهای ایران به هم ریخته است. تا چند سال پیش، بازارهای ایرانی رنگ و بویی داشتند و عابران چشم بسته می دانستند که در کدام راسته هستند. در گذشته هر فردی که به بازار می رفت، ساعت ها وقت داشت در بازار بگردد و چانه بزند و بالاخره جنسی بخرد. امروزه خریدار یک سر دارد و هزار سودا، و اغلب شاغل هم هست. به همین خاطر بیش تر خریداران برای خرید کالا به فروشگاه های بزرگی می روند که همه ی اجناس از خوراکی تا پوشاک را یک جا دارند و در کوتاه ترین مدت می توانند، جنس مورد نظر را بخرند و برگردند.^{۱۳}

زیر نویس

۱. لغت نامه دهخدا، ماده ی بازار.
۲. فرهنگ آندراج، بازار [BAZAR] پهلوی [Vacar].
۳. فرهنگ پارسی و ریشه یابی واژگان، مصطفی پاشنگ.
۴. تاریخ بخارا، ابوبکر نرشخی، ص ۱۷، ۱۸ و ۲۹.
۵. تاریخ تمدن اسلام. جرجی زیدان، ترجمه ی جواهر کلام.

جغرافیای عملی

استفاده از پرسش نامه

نوشته: دیوید هولمز

ترجمه دکتر حسن ذوالفقاری

استادیار گروه جغرافیای دانشگاه رازی

مقدمه

مهارت بیش تری می طلبد. در این زمینه نکات زیر حائز اهمیت
بیش تری هستند:

- مدت زمان لازم برای هر پرسش

- اختصاص فضای لازم برای هر پاسخ در پرسش نامه

- توانایی تشویق پاسخ دهنده برای هدایت و جهت دهی به
پاسخ ها

- پاسخ های لازم برای ارائه در بخش نهایی تحقیق

فهرست ۲، فهرستی از نکات مهم در رابطه با استفاده از
سؤالات باز را ارائه کرده است که در این زمینه می تواند مورد استفاده
قرار بگیرد.

یک سؤال باز را می توان به این شکل مطرح کرد: «نظر شما
در باره ی گذرگاه فرعی جدید چیست؟» این سؤال می تواند
جواب های جالبی را به همراه داشته باشد. بدیهی است، این
قبیل سؤالات و پاسخ های داده شده به آن ها، مشکلاتی را در
تجزیه و تحلیل نهایی و آزمون فرضیات تحقیق برای محقق ایجاد
می کنند.

سؤالات چند گزینه ای این امکان را به پاسخ دهنده می دهند که
یک یا چند مورد از مجموع موارد را انتخاب کند. برای مثال، در
پاسخ به این سؤال که دلیل شما برای بازدید از این محل چیست؟
پاسخ دهنده ممکن است تمام موارد تعیین شده در فهرست را علامت
بزند و یا این که هیچ کدام را انتخاب نکند.

پاسخ ممکن است برای مثال شامل، دیدار دوستان، پیاده روی
و تماشای مناظر باشد. البته می توان از پاسخ دهنده خواست،
پاسخ های خود را اولویت بندی کند و به آن ها رتبه بدهد. این سؤالات
که زقومی هم نامیده می شوند، به ویژه در مورد سن پرسش شونده،
بعد مسافت، تعداد اتومبیل ها و میزان درآمد، مورد استفاده قرار
می گیرند (به نمونه ی ۱ مراجعه کنید).

اطلاعات فضایی را نیز می توان در قالب یک پرسش نامه مورد
بررسی قرار داد. شما ممکن است نقشه ای از ناحیه را در پایان
پرسش نامه بگنجانید و از پاسخ دهنده بخواهید، موقعیت خود را با
یک نقطه روی نقشه مشخص کند. این شیوه ممکن است در
سنجش های خیابانی یا مکان های تفریحی مورد استفاده قرار بگیرد.
این نوع سنجش ها، روابط بین بعد مسافت مسافرت ها و کاربردهای
فضایی را بهتر نشان می دهند.

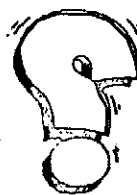
پرسش نامه یکی از مهم ترین وسایل جمع آوری اطلاعات است
که در بسیاری از علوم از جمله جغرافیا کاربرد زیادی دارد. هر
پرسش نامه شامل تعدادی سؤال باز یا بسته درباره ی یک موضوع خاص
است که محقق آن ها را طبق اصول و قواعد معینی، طرح و هدایت
می کند. محقق در این رابطه، علاوه بر دقت باید اصول صحیح طرح
و هدایت سؤالات، سبک و محتوای سؤالات و سازماندهی
پرسش نامه را به خوبی بداند.

از آن جا که به نظر می رسد، بسیاری از دانشجویان و دانش پژوهان
جغرافیا آشنایی کاملی با این ابزار بسیار مهم مطالعاتی ندارند، بر آن
شدیم تا با ترجمه ی بخشی از «جغرافیای عملی»، نوشته ی دیوید
هولمز که به کاربرد پرسش نامه در مطالعات جغرافیایی اختصاص
دارد، کمک کوچکی به بهبود کیفیت تحقیقات جغرافیایی در
کشورمان بشمایم.

سؤالات باز یا سؤالات بسته

در نظر داشته باشید که طراحی یک پرسش نامه معمولاً به
گونه ای است که اشخاص آن را تکمیل و اطلاعاتی درباره ی خود و
دیدگاه هایشان ارائه کنند. با وجود تنوع در طراحی پرسش نامه ها،
سؤالات آن ها را اساساً به دو دسته ی سؤالات باز و سؤالات بسته
تقسیم می کنند. در فهرست ۱ برخی مزایا و معایب هر دو روش
سؤالات باز و بسته ارائه شده اند. بسیاری از پرسش نامه ها با
دریافت اطلاعات درباره ی افراد شروع می شوند که فرد
پرسش شونده باید آن ها را تکمیل کند. این کار معمولاً با استفاده
از سؤالات بسته شروع و با یک بسط منسجم، به سؤالات بسیار باز
منتهی می شود.

سؤالات بسته، شکل ثابتی از پاسخ ها را به دنبال دارند. این
پاسخ ها معمولاً از قبل طبقه بندی شده اند. این نوع سؤالات در
بعضی موارد شامل سؤالات اختیاری - اجباری نیز هستند. «شما
قبل از این، چند بار از این محل بازدید کرده اید؟» نمونه ای از این
قبیل سؤالات است. پاسخ دهنده باید پاسخی را از بین یک فهرست
انتخابی که معمولاً چند پاسخی یا تک پاسخی است، انتخاب کند.
این قبیل سؤالات ممکن است پاسخی مثل «غیره»، «نمی دانم»،
یا «بی پاسخ» را نیز به دنبال داشته باشد. استفاده از سؤالات باز

فهرست ۱. مزایا و معایب سؤالات باز و سؤالات بسته

مزایای سؤالات بسته

- ابهام‌های موجود در پاسخ‌های طولانی و بی‌پایان سؤالات باز را ندارند.

- پاسخ به پرسش‌نامه‌ی حاوی آن‌ها، معمولاً نسبت به انواع دیگر، زمان کم‌تری می‌برد.

- کنترل کیفیت و تحلیل‌های آماری در آن‌ها آسان‌تر است. قبول یا رد فرضیه‌های تحقیق به سادگی امکانپذیر است.

معایب سؤالات بسته

- پاسخ‌های خواسته شده انعطاف‌ناپذیر و محدودند.

- نتایج از پیش تعیین شده‌اند، به طوری که پاسخ‌دهنده فرصت و امکانی برای اظهار نظرات خود ندارد.

- پاسخ‌دهنده‌ها به سوی پاسخ‌های از پیش تعیین شده هدایت می‌شوند.

مزایای سؤالات باز

- انعطاف‌پذیرند و امکان بیش‌تری به پرسش‌شونده برای ارائه‌ی نقطه نظرات خود می‌دهند.

- اگر تأکید روی رفتارها و دیدگاه‌های افراد هست، نیازی به نمونه‌های بیش‌تر نیست.

- چون پرسش‌شونده هر چه به فکرش می‌رسد، بیان می‌کند، پاسخ‌ها واقعی‌ترند.

معایب سؤالات باز

- دامنه‌ی پاسخ‌ها قابل پیش‌بینی نیست، به همین دلیل هم تبدیل آن‌ها به داده‌های رقومی و تحلیل‌های آماری بر اساس آن‌ها مشکل است.

- به نظر بعضی از محققان، سؤالات باز ذهنی هستند و کاربردی نیستند.

فهرست ۲. کنترل برای سؤالات باز

- به خوبی درباره‌ی موقعیت (منزل یا محل کار) و چارچوب و ساختار پرسش‌نامه فکر کنید.

- مطمئناً شما با اصطلاحات فنی آشنایی کافی دارید و می‌توانید درباره‌ی جزئیات شرایط بحث کنید. برای مثال، اگر احداث یک

سینمای جدید پیشنهاد شود، شما باید از سطح اعتراضات محلی، حمایت ساکنان محلی از این اقدام، ارزش‌های موجود و یا

نقطه نظرات گروه‌های اجتماعی اطلاع کافی داشته باشید.

- سعی کنید، فهرستی از موضوعات گوناگون برای نیل به هدف‌های خود تهیه کنید.

- کدام موضوع اصلی را باید مورد بحث قرار دهد؟

- در ارتباط با کدام موضوع، می‌توان گفت و گوی بیشتری انجام داد؟

- برای تشویق مصاحبه‌شونده، آیا می‌توان از یک عکس یا یک

نقشه‌ی مونتاژ شده بهره گرفت؟

- یک طرح زمانی مناسب برای مصاحبه در نظر بگیرید.

راهکار نمونه‌گیری

علاوه بر اطمینان از طراحی خوب پرسش‌نامه که باید نیازهای تحقیق شما را به خوبی برآورده کند، باید بدانید که چه موقع و کجا پرسش‌شوندگان را ملاقات کنید. این موضوع بسیار مهم است، زیرا باید نمونه‌ای از جمعیت را برگزینید. به عنوان یک قانون کلی، ۱۰ درصد جمعیت باید به عنوان پایه‌ی مبنا در نظر گرفته شوند. برای مثال، اگر شما تحقیقی درباره‌ی یک پدیده‌ی اجتماعی که با زندگی ۳ هزار نفر از ساکنان یک منطقه در ارتباط است، انجام می‌دهید، نمونه‌ی انتخابی شما حداقل باید شامل ۳۰۰ نفر شود. برای اطمینان از صحت و دقت کار می‌توانید از پرسش‌شوندگان در زمان‌های گوناگون روز، هفته، ماه و غیره پرسش کنید. برای سنجش‌های خیابانی ممکن است، یک نمونه‌ی تصادفی، نتایج مطلوبی داشته باشد. مثلاً می‌توانید یک نفر از هر پنج نفری را که از کنار شما می‌گذرند، انتخاب کنید. علاوه بر این ممکن است، پاسخ‌ها از نظر فضایی نیز متفاوت باشند. ارزش‌ها، رفتارها و نقطه نظرات افراد محلی با ساکنان نواحی اطراف نیز ممکن است متفاوت باشند. بنابراین ضرورت دارد، از اختلافات موجود باخبر باشید و راهکار مناسب را جست‌وجو کنید.

چند نمونه از پرسش‌نامه‌ها

فرض کنید تحقیق شما نیازمند یک سنجش پرسش‌نامه‌ای برای پارکینگ اتومبیل‌ها در یک مکان عمومی واقع در تپه‌های «شروپ‌شایر جنوبی»^۱ است. این محل دارای دست‌شویی، کافه و دفتر اطلاع‌رسانی برای گردشگران است. پارکینگ اتومبیل این محل در معرض تعطیلی است، چرا که مورد اعتراض شدید اهالی محل قرار دارد. تراکم زیاد وسایل نقلیه، آلودگی صوتی و محل پارکینگ، اعتراضات زیادی را موجب شده‌اند. مسؤلان محلی برآورد کرده‌اند که سالانه حدود ۱۰۰ هزار اتومبیل به این محل وارد می‌شوند که ۷۵ درصد تراکم آن‌ها مربوط به ماه‌های ژوئن تا آگوست است. شما می‌خواهید این مسأله را حل کنید و تهیه‌ی یک پرسش‌نامه، راهکاری است که امکان دارد به شما در حل مسأله کمک کند. باید تصمیم بگیرید، می‌خواهید از پرسش‌نامه استفاده کنید یا سؤالات را به صورت شفاهی مطرح کنید. بخش‌های بعدی این مقاله به شما در این زمینه کمک خواهد کرد (نمونه‌های ۱ تا ۳).

تمرین خوب (نمونه ی ۱)

رسیدن به یک تمرین خوب ممکن است مشکل باشد. پس برای انجام آن شما باید از مشاوران خیره و آگاه محلی کمک بگیرید. شما باید تکنیک های ضروری را فرا بگیرید و موارد استفاده از آن ها را به خوبی بدانید. یک تمرین خوب نیازمند مطالعه ی آزمایشی با تعداد محدودی نمونه ی پاسخ هاست. این کار به شما امکان می دهد، پرسش های خود و نوع پاسخ ها را بعد از بررسی های لازم تعدیل کنید.

به خاطر داشته باشید، بهترین تمرین معمولاً به حداقل ۱۰ درصد کل جمعیت آماری نیاز دارد. در مثالی که در بالا ارائه شد، ۱۰۰ هزار اتومبیل در هر سال وارد شروپ شایر می شوند که ۷۵ درصد تراکم آن ها مربوط به سه ماه از سال است. اگر سنجش شما در ماه آگوست انجام می گیرد، باید حدود ۸۰۰ اتومبیل را هر روز بررسی کنید $(815 = 92 \div 75000)$. بنابراین ۱۰ درصد نمونه ی شما شامل ۸۰ اتومبیل می شود.

یک تکنیک نمونه گیری خوب باید تغییرات تعداد اتومبیل ها در طول زمان را نیز در نظر بگیرد. مثلاً هفته ها، روزهای هفته، حتی صبحگاهان یا شامگاهان را نیز باید در نظر گرفت. برای اجرای موفق مطالعه، اگر میانگین مدت توقف اتومبیل ها، تعداد میانگین سرنشینان هر خودرو و تعداد فضاهای خالی را نیز برآورد کنید، بسیار مفید خواهد بود. البته این کار را با مشاهده ی مستقیم بهتر می توان انجام داد.

نمونه ی ۱. مثالی از یک تمرین خوب

صبح به خیر / عصر به خیر. من یک دانشجوی جغرافیا هستم که در حوزه ی مرکزی پرستون مونتفورد در شریوسبوری مشغول به تحصیل هستم. می خواهم سنجشی از نظرات بازدیدکنندگان از این محل به عمل بیاورم و نظرات شما برای من بسیار باارزش است. آیا حاضرید به بعضی از سؤالات من پاسخ بدهید؟ این کار بیش از چند دقیقه وقت شما را نخواهد گرفت.

تمرین متوسط (نمونه ی ۲)

این مدل احتمالاً به طور طبیعی شیوه و چارچوب بسیاری از پرسش نامه های سطح بندی شده در جغرافیا است. محقق اندازه ی نمونه را در نظر می گیرد، ولی به شیوه ی صحیح و مناسب نمونه گیری توجهی ندارد. در این روش، به عواملی مثل هوا، زمان، روز و غیره که روی داده ها تأثیر زیادی می گذارند، توجه نمی شود. این نوع پرسش نامه اساساً از استخوان بندی محکمی برخوردار است، ولی در کشف ارزش ها و رفتارهای پرسش شوندگان ناکارآمد است.

نمونه ی ۲. مثالی از یک تمرین ضعیف

صبح به خیر / عصر به خیر. می خواهم سنجشی از نظرات بازدیدکنندگان و رفتارهای آن ها در شروپ شایر جنوبی برای یک طرح جغرافیایی به عمل بیاورم. آیا به چند سؤال من پاسخ می دهید؟

۱. کجا زندگی می کنید؟ نام شهر یا شهرک...

۲. با چه وسیله ای به این جا آمده اید؟ (دایره)

اتومبیل... تراموا... قطار... پیاده...

۳. برای رسیدن به این جا چه قدر وقت صرف کرده اید؟

۴. چه مدت در این جا می مانید؟ (دایره)

نصف روز... ۱ روز... ۲ تا ۷ روز... بیش تر...

۵. اوقات خود را در این محل چگونه می گذرانید؟ دور موارد را

خط بکشید.

تماشای مناظر دیدار دوستان پیاده روی

دوچرخه سواری گردش موارد دیگر

۶. از مشکلات رفت و آمد در این محل اطلاع دارید؟ آیا شما

هم با این نظر که این مشکلات وجود دارند، موافق هستید؟

بلی خیر

۷. طرحی برای احداث یک گذرگاه جدید به منظور کاهش

مشکلات رفت و آمد خودروها در این ناحیه وجود دارد. به نظر شما

این طرح قابل اجراست؟

۸. در کدام طبقه ی سنی قرار دارید؟

کمتر از ۲۰ سال ۲۱ تا ۳۵ سال ۳۶ تا ۵۰ سال

۵۱ تا ۶۵ سال بیش از ۶۵ سال

مرد... زن...

تاریخ.....

شماره سنجش.....

از بابت وقتی که در اختیار ما گذاشتید، ممنونیم. این کمک

بزرگی برای طرح من بود. خدانگهدار.

بعضی موارد مثبت در این پرسش نامه وجود دارد:

- چارچوب و ساختار این پرسش نامه از نمونه ی ۳ بهتر

است.

- برای شناسایی مشکل پارکینگ خودروها سؤالاتی در آن مطرح

شده است.

- دامنه ی خوب پاسخ ها برای سؤالات چندجوابی ۲، ۴ و ۵

بتر از نمونه ی ۳ است.

در این پرسش نامه اشتباهاتی نیز مشاهده می شود:

۱. آیا شما قبلاً از این محل بازدید کرده‌اید؟ بلی... خیر...

۲. چگونه از وجود این محل مطلع شده‌اید؟ اطلاعیه... در حین پرواز... روزنامه... هم‌اکنون... از طریق تلویزیون... دوستان... موارد دیگر...

۳. برای رسیدن به این جا چه مسافتی را طی کرده‌اید؟ - کم‌تر از ۵ مایل... ۵ تا ۲۰ مایل... ۲۰ تا ۳۰ مایل... بیش از ۳۰ مایل...

۴. اگر با خودروی شخصی به این جا نمی‌آید، دوست داشتید با چه وسیله‌ای مسافرت کنید؟ اتوبوس/ تراموا... موتورسیکلت... پیاده... قطار... دوچرخه... موارد دیگر...

۵. دلایل شما برای بازدید از این محل چیست؟ قدم زدن با سنگ... پیاده‌روی... کوهنوردی... تحرک/دویدن... آموزشی/علمی... دیدار دوستان... پیاده‌روی بیش از ۲ مایل... برای استفاده از امکانات... به خاطر بچه‌ها... گردش... استراحت... رفع دلنگی... موارد دیگر...

۶. این چندمین بار است که به این محل می‌آید، آیا می‌توانید اولویت‌های اصلی خودتان را برای ما مشخص کنید؟

قدم زدن با سنگ... پیاده‌روی... کوهنوردی... آموزشی... دیدار دوستان... قدم زدن... استفاده از امکانات... بچه‌ها... تحرک/دویدن... استراحت... گردش... رفع دلنگی... موارد دیگر...

۷. میل دارید چه مدت این جا بمانید؟ الف) در این محل: کم‌تر از ۱ ساعت... ۱ تا ۲ ساعت... ۲ تا ۴ ساعت... بیش از ۴ ساعت...

ب) در این ناحیه:

کم‌تر از ۱ روز... ۱ تا ۲ روز... ۲ تا ۴ روز... بیش‌تر...

۸. آیا شما از مشکلات این مکان اطلاع دارید؟

اگر اطلاعاتی دارید لطفاً ذکر کنید؟

۹. این جا مکان جذابی است. آیا شما با این نظر موافق هستید؟ دور مورد مناسب را خط بکشید.

کاملاً موافق... موافق... من این‌طور تصور نمی‌کنم.

موافق نیستم... اصلاً موافق نیستم...

۱۰. آیا می‌توانید کد پستی خود را به من بدهید؟

مرد... زن...

کم‌تر از ۲۰ سال... ۲۱ تا ۳۵ سال... ۳۶ تا ۵۰ سال... ۵۱ تا ۶۵ سال...

سال... بیش از ۶۵ سال...

زمان و تاریخ...

وضع هوا...

شماره‌ی سنجش...

از این که وقت خودتان را در اختیار ما گذاشتید، متشکریم.

اطلاعات شما به صورت محرمانه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

خدانگهدار

از اولین جمله به عنوان مقدمه و شروع استفاده کنید. از سؤالات ساده و بسته شروع کنید تا پرسش شونده گرم شود و احساس راحتی کند.

اغلب از موارد دیگر هم استفاده کنید.

پرسش‌نامه در مسیر پیشرفت است. با سؤالات بسته شروع شده و به سوی سؤالات بسیار باز گسترش یافته است. سؤال ۶ مثال خوبی از اولویت طبقه‌بندی شده است.

سؤال ۸، یک سؤال باز است. فضای کافی برای این سؤال در نظر بگیرید.

سؤال ۹، مثال خوبی از یک مقیاس طبقه‌بندی است و به خوبی می‌تواند رفتارها و سلیقه‌ها را بسنجد.

کدپستی یک موضوع بسیار مهم اطلاعاتی است، چون می‌توان از روی آن موقعیت واقعی افراد را مشخص کرد.

فرد پرسش‌شونده را به‌طور مستقیم تخلیه می‌کند. با این کار شما می‌توانید آگاهانه قضاوت کنید.

جدول ۱. نمونه‌ای از یک جدول خلاصه‌ی اطلاعات (نمونه‌ی ۱)

بعد از تکمیل جدول، می‌توانید پاسخ‌ها را بر اساس سن، جنس و غیره، مجدداً دسته‌بندی کنید.

سؤال ۵	سؤال ۴	سؤال ۳	سؤال ۲	سؤال ۱	شماره‌ی فرد
۶	-	۱	۲	بلی	۱
۷	-	۱	۳	بلی	۲
۴	-	۴	۶	خیر	۳
۴	۲	۳	۲	خیر	۴
۳	-	۳	۱	خیر	۵

۶. از کجا آمده‌اید؟

این اطلاعات بسیار مفید هستند. از وقتی که در اختیار ما گذاشتید، متشکرم.

در این پرسش‌نامه، چند مشکل اساسی وجود دارد:

- انسجام سؤالات ضعیف است.
- دسته‌بندی سؤالات نامناسب است.
- پاسخ سؤالات ۲، ۳ و ۵ اختیاری-اجباری است، ولی پاسخ موارد دیگر این‌طور نیست.
- سؤال ۴ به‌طور ضمنی توهین‌آمیز است.

سؤالات باز مثل سؤال ۱، خیلی غیرتخصصی است و پاسخ‌دهنده با اطمینان نمی‌تواند در مورد آن نظر بدهد.

- چارچوب پاسخ‌ها برای سؤالات ۱، ۴ و ۶ نشان می‌دهد که تحلیل نتایج با مشکل مواجه خواهد شد.

جدول‌های خلاصه اطلاعات و تنظیم جدول‌های تقاطعی

از یک جدول خلاصه اطلاعات می‌توان برای سازماندهی اطلاعات تعداد زیادی پرسش‌نامه استفاده کرد. جدول تقاطعی نیز مقایسه‌ی بخش‌های گوناگون اطلاعات را ممکن می‌سازد و ممکن است، الگوهای موجود بین داده‌ها را آشکار کند. اگر می‌خواهید دو بخش از اطلاعات با همدیگر ارتباط یا همبستگی داشته باشند، بهتر است از روش جدول‌بندی تقاطعی استفاده کنید. در این صورت، ابتدا جدولی با تعدادی سطر و ستون تنظیم کنید که در سمت چپ پائین صفحه، بخش اول اطلاعات و به طرف بالا و ردیف‌های دوم به بعد، بخش‌های دیگر اطلاعات را وارد نمایید.

در جدول ۲ الگویی ظاهر شده است. بیش‌تر افرادی که در گروه سنی ۲۱ تا ۳۵ قرار دارند، مایل هستند که بیش از ۲ مایل پیاده‌روی کنند. استفاده از پایگاه اطلاعاتی یا نرم‌افزارهای مناسب برای تنظیم جدول‌های تقاطعی، امکانات بیش‌تری در اختیار شما قرار می‌دهد. این جدول‌ها حتی می‌توانند، خلاصه‌ای از اطلاعات را به شما ارائه دهند.

پرسش در مورد سن پاسخ‌دهندگان، حتی به صورت طبقه‌بندی نیز صحیح نیست.

- سؤال ۶، گرایش به سمت جواب «بله» دارد، زیرا به‌طور ضمنی بر آن تأکید شده است.

- سؤال ۷ نیازمند جزئیات فنی بیش‌تری است. ممکن است بسیاری از مراجعان اطلاعی از شرایط محل نداشته باشند.

- جواب سؤال ۳ تقریبی است و امکان دارد، با مسافت واقعی مسافرت متفاوت باشد.

تمرین ضعیف (نمونه‌ی ۳)

این پرسش‌نامه برای منظور خاصی تهیه نشده است، چرا که از حجم کوچکی از یک نمونه‌ی آماری و شیوه‌های ضعیف نمونه‌گیری استفاده کرده است. این پرسش‌نامه، احتمالاً به نتایج نامطمئن و غیرقابل اطمینانی منجر می‌شود و ممکن است بر اساس یک نمونه‌ی آماری کوچک متشکل از ۲۰ یا ۳۰ نفر اول مراجعان، تنظیم شده باشد.

نمونه‌ی ۳. مثالی از یک تمرین ضعیف

سلام. من یک دانشجوی جغرافیا هستم که می‌خواهم مطالعه‌ای در رابطه با نظرات بازدیدکنندگان از شروپ شایر جنوبی، انجام دهم. می‌خواهم شما به چند سؤال من پاسخ دهید.

۱. چرا به این‌جا آمده‌اید؟

۲. آیا قبلاً هم به این‌جا آمده بودید؟

بلی خیر به خاطر نمی‌آورم نمی‌دانم

۳. چه مدت این‌جا می‌مانید؟

کم‌تر از ۱ روز چند روز بیش از ۱ هفته

۴. آیا می‌دانید که در تخریب این محل مشارکت دارید؟

۵. با چه وسیله‌ای به این‌جا آمده‌اید؟

اتومبیل قطار تراموا

جدول ۲. نمونه‌ای از یک جدول تقاطعی

سن	کم‌تر از ۲۰ سال	۲۱-۳۵ سال	۳۶-۵۰ سال	۵۱-۶۵ سال	بیش از ۶۵ سال
قدم زدن با سگ	/	/	////	///	//
دیدار دوستان			///	//	
تحرک / دویدن	/	/	/		
تماشای مناظر		/	////	///////	////
قدم زدن بیش از ۲ مایل		////////	////////	////	//
گردش	//		//		
کوهنوردی	///////		/		
استفاده از امکانات	//		/	////	////
استراحت	/				
آموزش و غیره	///////				
برای بچه‌ها			//		
رفع دلنگی			/		
غیره (موارد خاص)					
جمع	۲۱	۱۵	۲۶	۲۲	

جدول خلاصه اطلاعات

خلاصه

استفاده از پرسش‌نامه برای دانشجویان مقاطع گوناگون تحصیلی جغرافیا، یک فن سودمند است. اگر پرسش‌نامه‌ی خوبی تنظیم کرده باشید، سؤالات دقیق خواهند بود و انسجام آن‌ها موفقیت شما را تضمین خواهند کرد. باید نسبت به سؤالاتی که از نظر فنی مشکل دارند و یا به طور ضمنی اهانت و بی‌ادبی تلقی می‌شوند، کاملاً هوشیار باشید. باید مطمئن شوید، نتایج کار خود را با دقت و حوصله تحلیل کرده‌اید. نتایج حاصله را با سؤالات تحقیق خود مطابقت بدهید و پیشنهادات خود را بر همین اساس ارائه کنید.

نهایت این که روی پرسش‌نامه‌ی خود فقط به عنوان منبع داده‌های اولیه تکیه نکنید. فنون دیگری نیز ممکن است که شما را در رسیدن به هدف یاری رسانند. ترسیم نقشه، سنجش و اندازه‌گیری زبانه‌ها و ثبت عمر خودروها، از این قبیل موارد هستند. بهترین تحقیقات از فنون و روش‌هایی استفاده می‌کنند که هم داده‌های اولیه و هم داده‌های ثانویه را در بر گیرند.

زیرنویس

1. David Holmes
2. South Shropshire

۱. از یک نرم‌افزار صفحه گسترده یا یک صفحه کاغذ بزرگ استفاده کنید. جدولی بکشید و شماره‌ی سؤال‌ها را در ردیف بالای آن بنویسید.

۲. در سمت چپ، یک ستون را به شماره‌ی پاسخ‌دهندگان اختصاص دهید.

۳. با استفاده از اولین پرسش‌نامه، هر پاسخ را در محل صحیح خود در ستون اول بنویسید. این معمولاً یک شماره یا بلی / خیر خواهد بود.

اظهار نظرها نیاز به کد دارند. مثلاً می‌توانید در مورد سؤال: «در طول اقامت خود در کجا سکونت دارید؟» پاسخ‌ها را به صورت زیر کدبندی کنید:

مهمانسرای جوانان = ۱ کمپ / کاروان = ۲ پیش‌آشنایان = ۳ هتل = ۴ بومی / بازدید طی روز = ۵ مهمانسرا / پانسیون = ۶ و غیره = ۷ در مورد کلیدهای انتخابی مشورت و هر پاسخ را در محل صحیح خود درج کنید. زمانی که جدول داده‌ها مرتب شد (جدول ۱)، ممکن است به میانگین، مد و یا میانه‌ی داده‌ها نیز نیازمند باشید. در این صورت می‌توانید، حتی از کد رنگ پاسخ‌ها نیز برای نشان دادن الگوی داده‌ها استفاده کنید. توجه داشته باشید، میانگین معمولاً برای داده‌های کددار چندان مفید و قابل استفاده نیست.

مسکن در دهستان دوهزار شهرستان تنکابن

معصومه حسن‌نژاد
دبیر جغرافیا - تنکابن

مقدمه

در جوامع سنتی و به طریق اولی در جوامع روستایی، الگوی خاص، تداوم معماری سنتی و بومی است. این الگو حاصل همکاری افراد طی نسل‌های متمادی است. همکاری بین آن‌ها، نیازهای مشترک و معین معنوی و مادی آن‌ها و بسیاری مسائل دیگر، سبب به وجود آمدن خانه‌های شخصی، بناهای عمومی و مکان‌های اجتماع افراد روستا با الگوی معین می‌شود.

نسل‌های متمادی جوامع روستایی، براساس همین نیازهای مشترک و معین، از خانه‌ها، بناهای عام‌المنفعه، میدان‌ها، راه‌ها و غیره استفاده می‌کنند. در ساختن خانه‌های روستایی از الگوهای سنتی پیروی می‌شود و کیفیت و زیبایی این الگو نیز پیرو سنت است که از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد. در جوامع روستایی، سنت مورد قبول همگان است. مادامی که سنت دارای نیروی زندگی، پویندگی و پابندگی است، این کالبد به خوبی عمل می‌کند.

هنگامی که سنت از بین می‌رود، سیمای کلی جامعه نیز دگرگون می‌شود. زیرا بدون سنت دیگر نمی‌شود به قواعد و مقررات مورد قبول جامعه، پای بند بود. در نتیجه، به تدریج نهادهای گوناگونی در جامعه شکل می‌گیرند و نهادی شدن جامعه آغاز می‌شود. نهادها که بخشی از وظایف سنت را عهده‌دار می‌شوند، خود نیز با تغییرات

جامعه تحول پیدا می‌کنند. به وجود آمدن الگوهای جدید مسکن، اولین صورت این تحول است (زرگر، ۱۳۷۸، ص ۱۷). تغییرات ایجاد شده در الگوهای خانه‌سازی منطقه‌ی دوهزار مصداق این امر است.

در گذر زمان، سیر تکوینی زندگی اجتماعی در منطقه‌ی دوهزار باعث شده است که شکل‌های متفاوتی از محل سکونت را تجربه کند. خانه‌های روستایی گونه‌هایی از این دستاورد بشری هستند. در هر دوره، عواملی در تأثیر متقابل با هم، سبب ایجاد تحول و دگرگونی در شکل خانه‌های منطقه‌ی دوهزار شده است که نمونه‌های این تحولات در بیش‌تر نقاط ایران مشاهده می‌شوند.

با تحول در شکل و معماری خانه‌ها، تمام عوامل مرتبط و زمینه‌ساز با مسکن نیز دچار دگرگونی و تحول می‌شوند. در حقیقت، خانه‌های روستایی را می‌توان تجلیگاه شیوه‌های زیستی، معیشتی و نهایتاً نیروها و عوامل مؤثر و روندهای اجتماعی-اقتصادی تأثیرگذار در شکل‌بخشی به آن‌ها دانست (سعیدی، ۱۳۷۳، ص ۵۱۱).

با گسترش ارتباطات، جابه‌جایی جمعیت، پیشرفت فناوری و تحولات اقتصادی و اجتماعی عصر حاضر، دگرگونی‌هایی جدید، چه در عرصه‌ی شیوه‌ی ساخت و چه در عرصه‌ی استفاده از مواد و

نمایی از خانه‌های سنتی دهستان دوهزار (از گامه)

بعد الوارها را یکی پس از دیگری از دو طرف یا دو وجه خانه، روی هم قرار می‌دهند؛ طوری که انتهای الوارها در قسمت کنج اتاق‌ها روی هم قرار بگیرند. فاصله‌ی بین آن‌ها را به منظور دیوارکشی و ایجاد حائل از گل پر می‌کنند و روی آن‌ها را معمولاً از

مصالح به کار رفته در خانه‌های روستایی منطقه‌ی دوهزار به وجود آمده است. در همین رابطه به بررسی و شناخت تحولات ایجاد شده در خانه‌های روستایی این منطقه و علت‌های ایجاد این تغییرات می‌پردازیم.

دهستان دوهزار

این دهستان از توابع شهرستان تنکابن است که از لحاظ وسعت در میان دهستان‌های بخش مرکزی تنکابن، کم‌ترین وسعت را دارد. مسافت آن تا شهرستان تنکابن ۳۵ کیلومتر است و بعد از دهستان «سه هزار»، از محروم‌ترین منطقه‌های شهرستان محسوب می‌شود. مساحت آن حدود ۲۶۸/۵ کیلومتر مربع است و از نظر موقعیت ریاضی در مختصات جغرافیایی ۵۰ درجه و ۳۵ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۴۵ دقیقه‌ی طول شرقی و ۳۶ درجه و ۳۰ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۴۰ دقیقه عرض شمالی واقع شده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵).

طبق آمار به دست آمده از ایستگاه هواشناسی رامسر، وجه تمایز این ناحیه از منطقه‌ی جلگه‌ای مازندران، زمستان‌های طولانی با بارش برف و تابستان‌های معتدل و کوتاه است. دمای هوادر منطقه‌ی دوهزار در برخی از روزهای سرد زمستان تا حدود زیر صفر درجه می‌رسد. از مطالعات انجام شده در این منطقه معلوم شده است که دوره‌ی گرمای آن طولانی نیست و از سه تا چهار ماه تجاوز نمی‌کند. وجود چشم‌اندازها و مناظر دل‌انگیز و زیبای منطقه و آب و هوای مطبوع آن، عاملی مؤثر در جذب افراد بومی و غیربومی است که از نقاط گوناگون برای گریز از گرمای تابستان به این منطقه هجوم می‌آورند.

تیپ‌های بارز مسکن در دهستان دوهزار

در بافت روستایی ناحیه‌ی مورد مطالعه، ما شاهد دو تیپ از خانه‌ها هستیم:

۱. خانه‌های سنتی بومی

این خانه‌ها شامل دو گونه خانه‌ی روستایی می‌شوند که به ترتیب قدمت ساخت، شامل خانه‌های سنتی به نام «از گامه» یا «داردچین» و خانه‌ی خشتی هستند. مسکن از گامه با اقلیم و نوع فعالیت اقتصادی حاکم بر منطقه در سازگاری کامل است. برای برپایی ساختمان، به این ترتیب عمل می‌کنند: ابتدا در دامنه‌ی شیب و یا روی کف زمین اصلی، برای اجرای دیوارها که معمولاً نوع آن‌ها حمل است، زمین را در حدود ۴۰ تا ۵۰ سانتی‌متر در ابعاد ۴×۶ حفر می‌کنند تا به زمین سخت برسند. پهنای این قسمت، بیش‌تر از پهنای دیوارهاست. سنگ‌چینی تا حدود ۱/۵ متر از کف زمین بالا می‌آید تا نقش کرسی را برای جلوگیری از نفوذ رطوبت ایفا کند و در برابر ضربه‌های اتفاقی عناصر گوناگون، مقاومت کافی به وجود آورد.

۲. خانه‌های جدید (بلوکه)

این خانه‌ها با الهام از سبک خانه‌های شهری و با مصالح به کار رفته در آن‌ها بنا شده‌اند که قدمت آن‌ها حدود ۱۰ تا ۱۵ سال است. به تقلید و الگوبرداری از خانه‌های مهاجران به منطقه ساخته شده و مصالح آن‌ها جدید و از فونداسیون پرهزینه و مقاوم برخوردارند. در واقع، یکی از جنبه‌های تأثیرگذاری افراد غیربومی، تحول در نوع و شکل ساخت خانه‌هاست. تعداد افراد مهاجر به منطقه بسیار زیاد است و همه دارای خانه نیستند، بنابراین خانه‌های روستاییان را کرایه می‌کنند. این عامل انگیزه‌ای شده است تا بومیان منطقه، شیوه‌ی خانه‌سازی خود را تغییر دهند. زیرا در صورت وجود خانه‌هایی به سبک شهری، زیباتر و با مصالح جدید و وسایل رفاهی بیشتر، افراد شهری تمایل بیشتری برای کرایه‌ی این خانه‌ها پیدا می‌کنند. این موضوع تعدادی از روستاییان را واداشته است تا به صورت انفرادی یا مشارکتی که به اصطلاح محلی به آن «نیما کراتی» می‌گویند، دست به ساخت خانه‌هایی با مصالح شهری و مشابه مصالح به کار رفته در خانه‌های افراد مهاجر بزنند و بدین ترتیب، توجه افراد را برای کرایه‌ی منزلشان جذب کنند. این خانه‌های بلوکی را به صورت اسکلت بتونی با سقف تیرچه بلوک، ترکیبی از میلگرد و سیمان و با اجرای شیروانی به صورت ایرانیت برای ساختن سقف بنا احداث می‌کنند.

نمایی از مسکن جدید (بلوکه) در دهستان دوهزار

قسمت درونی خانه کاهگل می‌کشند. این نوع دیوارچینی چوب بسیار زیادی مصرف می‌کند و بسیار سنگین است. افراد محل به این روش و به این نوع دیوار یا جدار «زگمه‌ای» می‌گویند. برای ساختن دیوار زگمه‌ای، تیرها یا تته‌های درخت را با نظم و روش خاصی، از طرف پهلو روی هم می‌چینند و در زاویه‌ها نیز، با تراشیدن قسمت‌هایی از هر دو طرف دو تیر، آن‌ها را در هم فرو می‌برند تا دیواری به وجود آورند. بین این تیرها نیز با اندود گل پر می‌شود. حاصل این شیوه، ساختمانی بسیار مقاوم است و قدمت آن‌ها نشانه‌ی این استحکام است.

تاریخ شکل‌گیری و ساخت این خانه‌ها به قبل از سال‌های ۱۳۴۰ ق می‌رسد و اغلب آن‌ها قدمتی حدود ۶۰ تا ۷۰ سال دارند. به دلیل فراوانی چوب در ناحیه، سهولت ساخت این نوع خانه‌ها، سازگاری با محیط طبیعی منطقه و عدم نیاز به مهارت خاص، تعداد این خانه‌ها در منطقه افزایش یافت؛ به طوری که در حال حاضر نیز بیش‌تر خانه‌های دهستان از این نوع هستند.

خانه‌ی خشتی (لت به سر)

نوع دوم خانه‌های بومی که قدمتی کم‌تر از خانه‌های از گامه دارند، به نام خانه‌های خشتی معروفند. قدمت این خانه‌ها به حدود ۳۰ سال می‌رسد و در حقیقت، شکل کامل شده‌ی خانه‌ی از گامه هستند که پس از یک‌جانشین شدن به صورت دائم، خانه‌های از گامه را تغییر داده و به این شکل درآورده‌اند. اما به دلیل عدم سازگاری با اقلیم منطقه، دشواری ساخت آن نسبت به نوع از گامه، عدم استحکام و مقاومت در مقابل باران و برف نسبت به خانه‌ی نوع قبلی، دوام چندانی در منطقه نیاورد. شیوه‌ی ساخت و روش پی‌سازی در این نوع خانه‌ها به مانند «از گامه» است، با این تفاوت که بعد از مرحله‌ی کرسی و چیدن دیوارها، از خشت یا آجرهای گلی که از خاک رس ساخته شده‌اند، استفاده می‌شود.

نمایی از خانه‌ی گلی در دهستان دوهزار

تحولات ایجاد شده در خانه‌های دهستان دوهزار

کارکرد خانه‌ها در جامعه‌ی روستایی با خانه‌های جامعه‌ی شهری دارای تفاوت‌هایی است. مسکن در شهر مکانی است برای استراحت و مصرف. در حالی که مسکن در روستا، علاوه بر این دو، جایی است برای تولید، انبار محصولات کشاورزی، محل نگهداری دام و... یعنی کارکرد تولیدی دارد و ما در دهستان دو هزار شاهد تفاوت در کارکرد خانه‌های سنتی و جدید هستیم که به لحاظ تغییر الگو، کاهش مساحت و زیربنا، تغییر بافت روستا و... حادث شده است. عمده‌ترین تحولاتی که در ساخت خانه‌ها صورت گرفته‌اند به سه دسته تقسیم می‌شوند:

الف) تغییر در تیپ و الگوی مسکن: با افزایش ورود مهاجران به منطقه‌ی دوهزار که ناشی از عامل ایجاد راه است، شاهد تغییر در تیپ و الگوی خانه‌های سنتی بومی هستیم. در سال ۱۳۶۵، جاده‌ی آسفالتی تنکابن - دوهزار احداث شد که رفت و آمد را آسان کرد. چشم‌اندازهای زیبای طبیعت و آب و هوای بسیار مطبوع دوهزار، افراد غیربومی بسیاری را از نقاط شهری اطراف جذب کرد. در نتیجه، پیوستگی بین کانون‌های شهری و روستایی افزایش یافت و موجبات رغبت به ساخت خانه‌هایی برای استراحت و سکونت موقت را فراهم آورد. تأثیرپذیری از نحوه‌ی ساخت و ساز خانه‌های شهری و نوع مصالح آن‌ها، روستاییان را ناخودآگاه وادار به تغییر شیوه‌ی خانه‌سازی خود و ساخت خانه‌هایی به سبک شهری و غیربومی کرد. در نتیجه، دگرگونی‌هایی در تیپ و الگوی خانه‌ها ایجاد شد که این تغییرات را می‌توان در ابعاد و تعداد فضاهای موجود در خانه‌های سنتی مشاهده کرد که به تبع، بر نحوه‌ی کارکرد مسکن روستایی تأثیر به‌سزایی می‌گذارد.

ب) تغییر در مصالح و مواد ساختمانی: عمده‌ترین مصالح ساختمانی در خانه‌های سنتی، چوب و گل است، اما با ورود افراد غیربومی به منطقه و شروع ساخت و ساز آن‌ها، روستاییان به الگو برداری از تیپ، فرم و مصالح خانه‌های این افراد دست زدند. در حالی که پیش از این، روستاییان به تبعیت از محیط طبیعی و اقلیم منطقه، از مصالح پیرامون خود از قبیل چوب و خاک که به فراوانی در محیط یافت می‌شدند، در ساخت خانه‌هایشان استفاده می‌کردند. این مصالح بومی مزایایی نیز دارند، از جمله این که به علت تطابق با محیط و تجربه‌ی چندین ساله‌ی نسل‌های گذشته، در معماری از آن‌ها استفاده‌ی به‌جا و کارآمدی می‌شد؛ چرا که در ساخت خانه‌های بومی از گل و چوب استفاده می‌شود که بهترین عایق برای جلوگیری از ورود گرما و سرما به داخل واحد مسکونی هستند. اما در خانه‌های جدید، بیش‌ترین مصالح مورد استفاده عبارتند از: گچ و آهن، بلوک سیمانی و در پاره‌ای موارد آجر که به تقلید و الگو برداری از خانه‌های افراد غیربومی و همچنین خانه‌های واقع در شهرهای ساحلی وارد منطقه شده است.

ج) تغییر در ابعاد و هزینه‌ی ساخت مسکن: هزینه‌ی مسکن را می‌توان به منزله‌ی معیار درجه‌ی دسترسی خانواده‌ها به مسکن قابل

قبول و محیط مناسب به‌شمار آورد. به همین دلیل هزینه‌ی مسکن عمده‌ترین مانع فرا راه اجرای سیاست‌های تأمین مسکن را منعکس می‌سازد. در هر جامعه‌ای، چه توسعه‌یافته چه توسعه‌نیافته، افراد خانوار بخشی از درآمد خود را صرف هزینه‌ی مسکن می‌کنند (زنجانی، ۱۳۷۴، ص ۱۳۹).

در اغلب روستاها، به دلیل دسترسی به مصالح در محل، هزینه‌ی ساختمان پائین است و مخصوصاً که سنت‌های بومی مشارکت جمعی روستاییان در مراحل اجرا و برپایی بنا نیز غالباً وجود دارد و کار را تا حد زیادی آسان می‌سازد. طبق تحقیقات به‌عمل آمده در منطقه‌ی مورد نظر، ساخت یک خانه به شیوه‌ی بومی هزینه‌ای معادل ۲۵۰ تا ۳۰۰ هزار ریال را می‌طلبد. این نوع مسکن جو اب‌گویی نیاز فرد روستایی و منطبق با سطح درآمد و نوع فعالیت اقتصادی اوست. همچنین، ساخت این نوع مسکن، به مهارت و آگاهی خاصی نیاز ندارد و روستایی طبق تجربه‌ی نسل‌های گذشته، به آگاهی لازم در زمینه‌ی ساخت این گونه خانه‌ها دست یافته است.

اما در ساخت خانه‌های جدید، مصالح به‌صورت وارداتی و متضمن هزینه و حمل و نقل است. همچنین، اجرت ساختمان‌سازی نیز هزینه‌ای جدا را می‌طلبد که آن هم به نوع مصالح و تکنیک‌های ساختمان‌سازی بستگی دارد. چون ساخت خانه به شیوه‌ی جدید و با مصالح غیربومی امری تخصصی و لازمی آن اجیر کردن بنا و استاد کار است که از خود روستا و یا روستاهای دیگر و گاهی نیز باید از شهر آورده شود. هزینه‌ی ساخت این نوع مسکن، مبلغی در حدود ۶۰ هزار ریال برای هر مترمربع است. از آن‌جا که ساخت خانه‌های جدید، هزینه‌ای بالا را می‌طلبد، فرد روستایی که تحت تأثیر فرهنگ خانه‌سازی شهری و فضاها و مصالح مورد استفاده در آن قرار گرفته، برای تأمین هزینه‌ی ساخت مسکن، ناگزیر به فروش زمین و یا دام خویش است. این امر، زمینه‌های لازم را برای تغییر کارکردهای خانه‌ها و نوع فعالیت اقتصادی افراد روستایی فراهم آورده است. خانه‌های سنتی دو طبقه هستند و متراژ هر طبقه به ۴۰ تا ۵۰ مترمربع می‌رسد. اما در خانه‌های جدید ابعاد مسکن تغییر کرده و متراژ آن‌ها حداکثر ۷۰ تا ۸۰ متر مربع است که بیش‌تر از این متراژ بر ایشان گران و پرهزینه تمام می‌شود. در واقع خانه گران‌تر شده و قیمت آن نسبت به خانه‌ی سنتی فوق‌العاده افزایش یافته است؛ طوری که تهیه‌ی مصالح از اختیار ساکنان آینده و نیز از دست‌پیشه‌وران محلی خارج شده است.

نتیجه‌گیری

به‌طور کلی، مجموعه مشاهداتی که در دهستان دوهزار از زیستگاه‌های روستایی متفاوت به‌عمل آمده است، بر وجود ارتباط مستقیمی بین تراکم خانه‌ها در بافت و شرایط اقتصادی، و نوع معاش تأکید دارد.

در روستاهای منطقه‌ی دوهزار، به دلیل وجود آب به قدر کفایت،

مساعد بودن وضع مالکیت بر روی زمین‌ها در بخش کشاورزی و نیز سرسبزی مراتع، گستردگی و قابل بهره‌برداری بودن آن‌ها در بخش معیشت دامداری و... معیشت دامداری و باغداری و یا توأمانی از این دو، رونق دارد. طبق سرشماری‌های انجام گرفته در این منطقه و شواهد به دست آمده، در گذشته به سبب دلایلی که ذکر شد، روستاهای مورد بحث دارای بافتی گسترده و پرجمعیت‌تر از اکنون بوده‌اند.

درباره‌ی این زیستگاه‌ها لازم به ذکر است که اگرچه آب به عنوان عامل حیاتی و تعیین کننده، نقش مهمی در بهبود شرایط کار و رونق کشت و زرع دارد، اما در مقابل، کمبود نسبی زمین‌های هموار که قابلیت کشت آبی را داشته باشند، در این نواحی کاملاً محسوس است. در گذشته، نوع معیشت مبتنی بر دامداری و باغداری سبب شده بود، بازده همان مقدار اراضی اندک و درآمد حاصل از دامداری، تراکم بسیاری را در حوزه‌ی روستایی این منطقه پدید آورد. اما به علت تغییراتی که در محیط به طور مصنوعی به وجود آمده، این تراکم در سال‌های بعد از ۶۵ رو به کاهش نهاده است. همچنین، شرایط طبیعی نامساعد در بیش‌تر فصل‌ها و عدم امکان بهره‌گیری از تکنیک‌های لازم در امر تولید، مهم‌ترین عواملی هستند که مانع از توسعه‌ی اقتصادی این گونه روستاها می‌شوند و بازتاب آن در بافت روستاها، در قالب عدم انسجام کالبد بافت، رشد بطئی آن و محقر بودن خانه‌ها متجلی می‌شود.

ورود افراد غیربومی به خصوص در فصل‌های خاص که سبب افزایش جمعیت در منطقه، حتی بیش‌تر از تعداد افراد بومی و خانه‌ها در منطقه می‌شود، عامل محرکی است برای دست کشیدن از کشت و زرع و فروش زمین‌ها و دام، کسب سود بیش‌تر. ادامه‌ی وضع فعلی باعث می‌شود که روستاها سیری آرام و ممتد را به سوی اضمحلال طی کنند. وجود کار روزمزدی در بخش‌های اطراف دهستان، چه در نواحی برنجکاری (در جلگه) و چه برای ساخت ویلاهای افراد شهری در منطقه، و بالا بودن درآمد آن در مقایسه با کشت روی زمین‌های دیم، از انگیزه‌های مؤثری است که باعث می‌شود، جوانان و مردان روستایی این قبیل روستاها را ترک کنند و آبادی‌ها از نیروهای کارآمد و سازنده‌ای که توسعه و تعالی روستا باید توسط آن‌ها صورت پذیرد، خالی شوند.

وجود درآمدهای ناشی از مشاغل غیربومی که بخش عمده‌ی آن تحت تأثیر عوارض مصنوعی قرار دارد، کم و بیش در شکل‌گیری خانه‌های روستایی مؤثر افتاده است. بدین صورت که با ایجاد کانون‌های جاذب نیروی کار در منطقه و احداث شریان ارتباطی، رفته رفته زمینه‌های اشتغال در رشته‌های غیربومی به شکل‌های گوناگون فراهم آمده است. در واقع، قسمتی از نیروی فعال روستا به صورت موقت یا دائم، با کنار گذاشتن معیشت دیرینه‌ی آبا و اجدادی خود، به کارهای متفاوتی چون خرید و فروش، مبادله‌ی کالا در سطح روستا، واسطه‌گری، رانندگی در خطوط ارتباطی بین آبادی‌ها و کار روزمزدی که معمولاً کارگری در امور بنایی و ساختمان‌سازی خانه‌های افراد

غیربومی و بومی است، و مشاغلی از این قبیل می‌پردازند. تغییر شرایط کار و معاش تحت تأثیر بوم مصنوع که حداقل دو خصیصه‌ی عمده‌ی آن، «الزام در انجام کار مستمر در بخش بزرگی از اوقات روزانه در خارج از محیط خانه» (و گاه روستا) و نیز «تحول در نحوه‌ی درآمد و دستیابی به پول» است، اگرچه در پاره‌ای از موارد به سرعت تحول جدیدی را در شیوه‌ی زندگی این گروه از روستائینان ایجاد نمی‌کند، اما به هر تقدیر، نشانه‌هایی از لزوم تغییر در واحد مسکونی را پدیدار می‌سازد. این امر در درازمدت، خواه ناخواه دگرگونی‌هایی را ایجاد خواهد کرد. در واقع، کم‌ترین تأثیر مشاغل یادشده را می‌توان در عدم احتیاج ساکنان خانه به فضاهایی که در خانه‌های بومی جنبه‌ی تولیدی دارند، ملاحظه کرد.

در حقیقت، وابستگی خانواده به واحد مسکونی به عنوان کانونی برای زیست و تولید، به احتیاج خانوار به محلی برای زیست، تغییر شکل داده است که طبیعتاً، محدود شدن (و یا حذف) فضاهای تولیدی و عمده شدن هر چه بیش‌تر فضاهای زیستی خانه، خود سبب تغییر حجم عناصر، کاهش فضاهای باز و در نتیجه، بروز تغییراتی تدریجی در خود کالبد روستا نیز خواهد شد.

وجود شیوه‌های معیشت سنتی سبب می‌شود، فضای واحد مسکونی، معمولاً چند خانوار خویشاوند که علاوه بر قرابت، منبع درآمد و بالطبع منافع مشترکی نیز دارند، یا خانواده‌ای گسترده را در خود جای دهد. اما معیشت جدید و تأثیر عوامل مصنوع، گرایش به زندگی خصوصی‌تر را مطرح می‌سازد. در نتیجه، در واحدهای مسکونی جدیدی که تحت تأثیر این گونه شیوه‌های معیشت احداث می‌شوند، چندان نشانی از گسترش‌های بعدی به مانند واحدهای سنتی و ایجاد عناصر متعدد تولیدی و نیز اسکان بیش از یک خانوار را نمی‌توان مشاهده کرد.

بنابراین، عوامل بسیار مؤثر و قابل اهمیتی بر نحوه‌ی شکل‌گیری و استقرار سکونتگاه‌های دهستان دوهزار دخالت داشته‌اند که عبارتند از: جاذبه‌ها و چشم‌اندازهای طبیعی که نقش اصلی و تعیین‌کننده‌ای بر فرم و بافت روستاهای ناحیه دارند. در کنار آن می‌توان به عوامل مهم دیگری مانند: راه ارتباطی که از سال ۱۳۶۵ احداث شد و همچنین، عوامل اقتصادی و درآمد روستائیان منطقه اشاره کرد.

خانه‌های منطقه را از لحاظ شکل و آرایش بیرونی و نوع مصالح می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: خانه‌های سنتی و خانه‌های جدید. خانه‌های سنتی و بومی خود به دو دسته تقسیم می‌شوند: از گامه (دارد چین) و خشتی. خانه‌های نوع اول دارای قدمتی بیش از ۴۰ سال هستند و خانه‌های خشتی، حدود ۲۵ تا ۳۰ سال پیش در منطقه پدیدار شدند. خانه‌های جدید نیز با احداث جاده‌ی آسفالتی تنکابن به دوهزار در سال ۱۳۶۵، در منطقه گسترش پیدا کردند. عامل مهم راه و ورود مهاجران و افراد شهری به منطقه، نحوه‌ی ساخت خانه‌های بومیان را تحت تأثیر قرار داده است و ماطی ۱۵ سال اخیر شاهد

کارکرد ویژه است: ۱. محل نگهداری و انبار محصولات کشاورزی؛
۲. محل سکونت افراد؛ ۳. محل زندگی دام و انبار علوفه.

در خانه‌های جدید، این سه کارکرد جای خود را به دو کارکرد ویژه می‌دهد: ۱. محل نگهداری محصولات و وسایل کشاورزی، هم در فضای بین بام خانه و سقف و هم در طبقه‌ی همکف؛ ۲. محل سکونت افراد خانوار، در طبقه‌ی فوقانی. می‌توان گفت: مسکن جدید بیش‌تر برای استراحت و گرد آمدن خانوار دور هم مناسب است، نه این‌که مانند خانه‌های سنتی، هم محل سکونت و هم محل فعالیت افراد خانوار باشد.

گرچه در خانه‌های جدید ضریب اطمینان و استحکام بنا از لحاظ مقاومت در برابر حوادث و بلایای طبیعی و ساختمانی، در مقایسه با خانه‌های سنتی بسیار بالاست، اما نوع معیشت و فعالیت اقتصادی افراد در ارتباط و انطباق بیش‌تری با خانه‌های سنتی و بومی منطقه است. بنابراین می‌توان گفت، تعداد و درصد خانه‌های جدید در منطقه روز به روز در حال افزایش است و در آینده‌ای نه چندان دور، خانه‌های سنتی و بومی جای خود را به این‌گونه خانه‌ها با کارکردهای جدید می‌دهند.

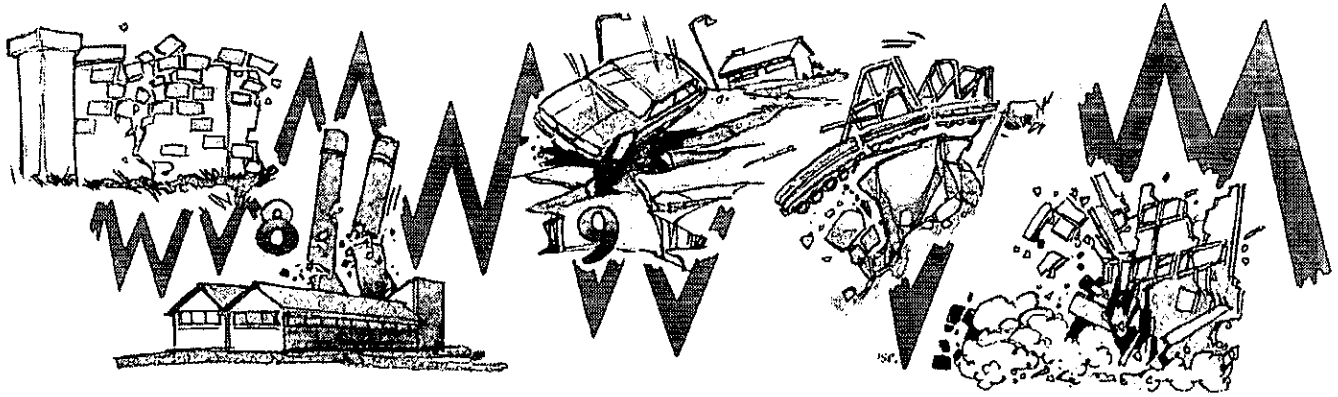
منابع

۱. زرگر، اکبر. درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی. ۱۳۷۸.
۲. سعیدی، عباس. الزامات اجتماعی-اقتصادی در ساخت و ساز مسکن روستایی؛ مجموع مقالات «سمینار سیاست‌های توسعه‌ی مسکن در ایران». جلد اول. ۱۳۷۳.
۳. مرکز آمار ایران. «فرهنگ آبادی‌های کشور»، شهرستان تنکابن. ۱۳۷۵.
۴. زنجان، حبیب‌اله. برآورد نیاز به مسکن در ۲۰ سال آینده، مجموعه مقالات اولین سمینار سیاست‌های توسعه‌ی مسکن در ایران. وزارت مسکن و شهرسازی. ج اول. تهران. ۱۳۷۴.

تغییر و دگرگونی در نحوه‌ی ساخت و نوع مصالح ساختمانی در خانه‌های روستاییان منطقه هستیم.

با تغییر و دگرگونی در خانه‌های روستایی، بسیاری از ابعاد و فضاهای مسکن روستایی دچار تحول شد. تا پیش از این مصالح مورد استفاده‌ی روستایی در ساخت مسکن، از محیط پیرامون روستا به دست می‌آمد و مسکن با کم‌ترین هزینه و همچنین در سازگاری و انطباق با محیط ساخته می‌شد. درصد خانه‌های سنتی از گامه در تمام روستاهای مورد مطالعه ۵۷ درصد، خانه‌های خشتی ۱۴ درصد و خانه‌های جدید و بلوکه ۳۰ درصد است. کارکردهای خانه در فرم سنتی، با نوع معیشت و اقتصاد روستاییان که دامداری و باغداری است، تناسب دارد. اما در خانه‌های جدید این کارکردها حذف شده و یا جای خود را به کارکردهای جدید، به تناسب نیاز ساکنان خانه داده‌اند. در این دهستان، با تأثیرپذیری از فرهنگ غیربومیان، روستاییان زمین‌ها و دام‌های خود را می‌فروشند تا بتوانند از عهده‌ی هزینه‌ی ساخت مسکن جدید برآیند. در نتیجه، در خانه‌های جدید، در مقایسه با خانه‌های سنتی و بومی روستاییان، بسیاری از فضاها و عملکردها تغییر یافته است. ابعاد خانه، تعداد در و پنجره، نوع مصالح، بام، تعداد مساحت اتاق‌ها و بسیاری دیگر از اجزا و بخش‌های خانه دچار تحول شده است.

تمامی این تغییرات موجب تغییر کارکردها در خانه‌های جدید می‌شود. کارکرد خانه‌های سنتی در واقع، علاوه بر کمبود زمین و وجود شیب زیاد منطقه، ناشی از عامل اقتصادی و نحوه‌ی معیشت روستاییان است که بر فرم و نحوه‌ی معماری خانه‌های منطقه تأثیر شگرفی بر جای گذاشته است. در نتیجه، فضای مسکن فرم دو طبقه را در ناحیه سبب شده است که طبقه‌ی زیرین آن به محل نگهداری دام اختصاص دارد و بخش مسکونی شامل اتاق‌ها و ایوان است. مسکن بومی دارای ۳

مقدمه

خطر^۱ را جریان یا واقعه‌ای که به طور بالقوه توان ایجاد ضرر و زیان دارد، تعریف کرده‌اند [۸ و ۱۲]. به این ترتیب، فرایند یا حادثه‌ای را که احتمال دارد به دلیل تأثیرش بر محیط زندگی انسان و فرایندهای اقتصادی-اجتماعی، تلفات جانی یا خسارات مالی در پی داشته باشد، مخاطره‌ی محیطی^۲ می‌نامند [۱۱]. این اصطلاح طیف وسیعی از انواع خطرها را در بر می‌گیرد. به طوری که دامنه‌ی خطرها، از وقایع طبیعی (ژئوفیزیکی) گرفته تا حوادث فنی (ساخت انسان) و اتفاقات اجتماعی (رفتار انسان) گسترده می‌شود [۸]. بنابراین، مخاطرات محیطی شامل خطرات ژئوفیزیکی^۳، بیولوژیکی^۴ و مخاطرات شبه طبیعی^۵ است [۸ و ۱۱].

از رویدادهای بزرگ مقیاس با فراوانی کم، مانند زمین لرزه‌ها و فوران‌های آتشفشانی که باعث مرگ و میر بسیاری می‌شوند، تا رویدادهای کوچک مقیاس با فراوانی زیاد مانند فرسایش خاک که به ندرت زندگی انسان‌ها را تهدید می‌کنند، ولی باعث زیان اقتصادی می‌شوند، همه در محدوده‌ی خطرهای طبیعی^۶ می‌گنجند. در هر حال، این اتفاقات زندگی (جانی و مالی) میلیون‌ها سال را در سراسر کره‌ی زمین تهدید می‌کنند و به بخش‌های کشاورزی، دامپروری و صنعتی زیان می‌رسانند.

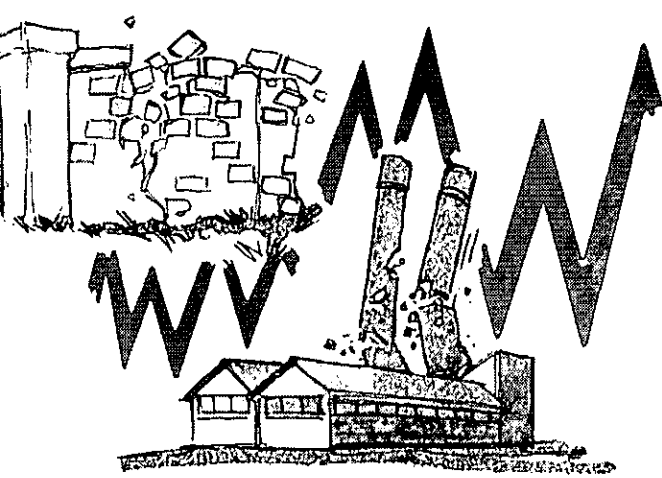
بر اساس برآوردهای انجام شده در ۲۵ سال گذشته، در اثر رخدادهای طبیعی، بیش از ۳ میلیون نفر کشته شده‌اند و بالغ بر ۱۰۰۰ میلیارد دلار خسارت به بار آمده است [۱]. سه گروه وسیع از خطرهای طبیعی را می‌توان چنین برشمرد: خطرهای جوی^۷ که

از قدیم‌الایام، انسان و زندگی او، همواره از سوی حوادث طبیعی مانند زلزله، سیل، زمین لغزش، خشکسالی و غیره مورد تهدید قرار گرفته است. انسان، در ابتدا وقوع این پدیده‌ها را نشانه‌ای از قهر و غضب خدا تلقی می‌کرد. با چنین طرز فکری خود را قادر به مقابله و کاهش اثرات ناشی از این خطرات نمی‌دید، ولی با رشد فکری جوامع بشری و درک علل وقوع حوادث، در صدد برآمد تا راه‌ها را مقابله و کاهش مخاطرات را بیابد. با وجود این تلاش‌ها، بر مبنای آمار و اطلاعات موجود، در دهه‌های اخیر، روند تلفات جانی و خسارات مالی ناشی از مخاطرات طبیعی در مقیاس جهانی رو به افزایش است.

رشد جمعیت و گسترش سکونت‌گاه‌ها روی نواحی پر مخاطره، اثر حوادث طبیعی را در جوامع صنعتی و به ویژه کشورهای در حال توسعه، افزایش داده است. اتخاذ تدابیری به منظور «کاهش» اثرات بلایا، راهکاری است که اکنون در کشورهای پیشرفته و جهان سوم به کار می‌رود. در این رابطه، مجمع عمومی سازمان ملل، با تدوین راهبردی کامل، به منظور کاهش اثرات مخرب بلایا، سال‌های ۲۰۰۰-۱۹۹۱ را به عنوان دهه‌ی جهانی کاهش بلایای طبیعی نامگذاری کرد.

از خطر تا بلایه

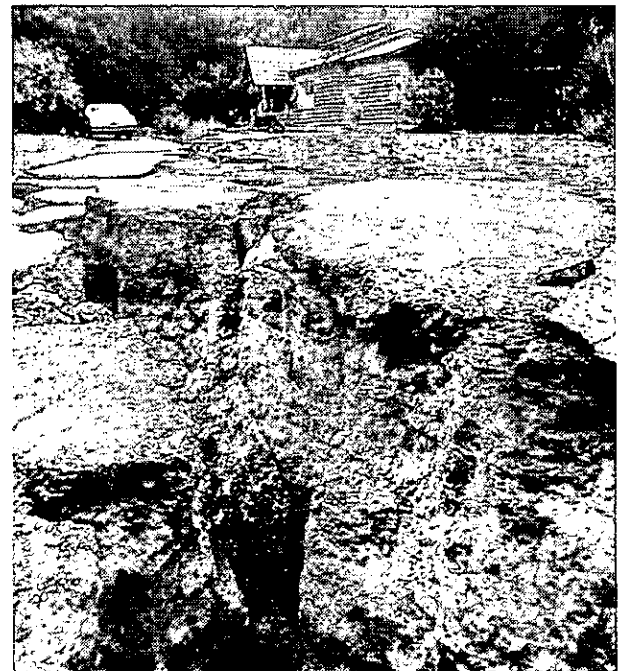
خطر، بخش‌گیر ناپذیر زندگی است. در حالت کلی،

حاصل فرایندهای جوی مانند توفان های حاره ای، تندبادها، خشکسالی ها و غیره هستند. خطرهای درون زاد که نتیجه فرایندهای درونی زمین همچون آتشفشان ها و زمین لرزه ها هستند [۱] و مخاطرات زمین شناسی^۸ نامیده می شوند. خطرهای برون زاد که در نتیجه فرایندهای سطحی زمین به وجود می آیند، مانند مخاطرات دامنه ای (انواع حرکات توده ای)، مخاطرات یخچالی و غیره، با عنوان مخاطرات ژئومورفولوژیکی^۹ شناخته می شوند [۱ و ۱۱].

در عمل، ترکیب خطرهای طبیعی و تأثیرات مشترک آن ها، خطرهای جدی و سختی را پدیدار می سازد. برای مثال، سیکلون و سیلاب اغلب با هم اتفاق می افتد و لغزش های زمین می توانند توام و وابسته به زلزله و فوران های آتشفشانی باشند [۸]. تمامی این مخاطرات، پدیده های طبیعی هستند و زمانی که جوامع انسانی در مقابل آن ها قرار گیرند، به دلیل حضور انسان و زیر ساخت های بشری (شکل ۱)، جنبه ی خطرزا پیدا می کنند [۱ و ۷] و به صورت بلایا ظاهر می شوند، در این صورت به آن ها بلایای طبیعی^{۱۰} اطلاق می شود [۸].

بر این اساس، فن وستن^{۱۱} معتقد است، بلایه ی طبیعی رویدادی است خطرناک و فاجعه آمیز که زیان های مالی و خسارت های جانی فراوانی از خود به جای می گذارد. این حادثه می تواند زمین لرزه، سیل، زمین لغزش، خشکسالی و غیره باشد [۳]. بلایای طبیعی بر حسب معیارهای کمی مرگ و میر و زیان های مالی ارزیابی می شوند. برای مثال، شیهان و هویت^{۱۲} معتقدند، اگر در اثر وقوع

شکل ۱. شکاف های باز شده در زمین در اثر زمین لرزه ی لوماپریتا در شهر سانتاکروز کالیفرنیا در ۲۱ اکتبر ۱۹۸۹ [۶].

حادثه ای، یکی از موارد زیر اتفاق افتد، به آن واقعه بلایه ی طبیعی اطلاق می شود:

- حداقل صد نفر کشته شوند.
  - حداقل صد نفر مجروح شوند.
  - حداقل یک میلیون دلار (آمریکا) ضرر و زیان وارد شود.
- بر اساس هفت معیار زیر می توان انواع خطرها را برشمرد:
۱. بزرگی رویداد که گویای مقدار انرژی درگیر است؛
  ۲. فراوانی حادثه که اطلاعات مربوط به تعداد رخدادهای رویدادی با بزرگی مشخص را در طول زمانی مشخص فراهم می کند؛
  ۳. مدت زمانی که رویداد طول می کشد؛
  ۴. گستره ی سطحی که گویای فضای فیزیکی متأثر از رویداد است؛
  ۵. سرعت حادثه، یعنی مقدار زمان از نخستین ظهور رویداد تا بیش ترین شدت آن؛
  ۶. پراکنش فضایی نشانگر فضایی است که احتمال دارد به وسیله ی همه ی خطرهایی که از یک نوع تحت تأثیر قرار گیرد؛
  ۷. فاصله ی زمانی که بیانگر فاصله های رخداد منظم (فصلی یا دوره ای) یا اتفاقی رویدادهاست [۱ و ۱۰].

آسیب پذیری انسان در برابر خطر

مفهوم آسیب پذیری بر مقدار خطر و نیز به توان اقتصادی و سطح اجتماعی جامعه، در مواجه شدن با واقعه ی ناشی از خطر دلالت می کند [۸]. در اثر وقوع حوادث طبیعی ممکن است خسارت های اقتصادی فراوانی به بار آید، ولی تهدید مستقیم به جان انسان ها، مهم ترین و جدی ترین خطر محسوب می شود؛ به طوری که اهمیت و بزرگی حوادث پرخطر، بر حسب تلفات انسانی تعیین می شود [۱۱]. پراکندگی و تأثیر خطرهای طبیعی یکسان نیست، به گونه ای که بیش ترین آمار مرگ و میر انسان ها، در کشورهای کم توسعه^{۱۳} و در حال توسعه متمرکز است [۱ و ۷]. در کشورهای در حال توسعه، به دلیل رشد فزاینده ی جمعیت، تعداد افرادی که در مناطق پرخطر زندگی می کنند، افزایش می یابد. این عامل سبب افزایش آسیب پذیری این کشورها نسبت به کشورهای توسعه یافته^{۱۴}

می‌شود.

در کشورهای کم توسعه مانند اتیوپی و بنگلادش، به دلیل مسائل پیچیده اقتصادی، اجتماعی و زندگی در محیط های ناامن طبیعی، تلفات انسانی نسبت به خسارت های اقتصادی زیاد است. در حالی که کشورهایمانند ایالات متحده ی آمریکا و ژاپن، در پی بروز مخاطرات طبیعی، زیان های مالی زیادی را متحمل می شوند. در این بین کشورهای در حال توسعه، هم تلفات جانی زیاد و هم خسارت های مالی فراوان را با همدیگر تجربه می کنند [۸ و ۱۱] به علاوه در مواقع بروز حادثه، افراد کم سن و سالخورده و فقیر بیش تر در معرض خطر قرار دارند. چنانچه در زمین لرزه ی ۱۹۹۵ در کوبه^{۱۵} ژاپن، افراد ضعیف و پیر جامعه، بیش ترین آسیب را دیدند، در حالی که ثروتمندان و متمولان، با دور شدن به موقع از محل حادثه، آسیب کم تری را متحمل شدند [۱۱].

مخاطرات زلزله

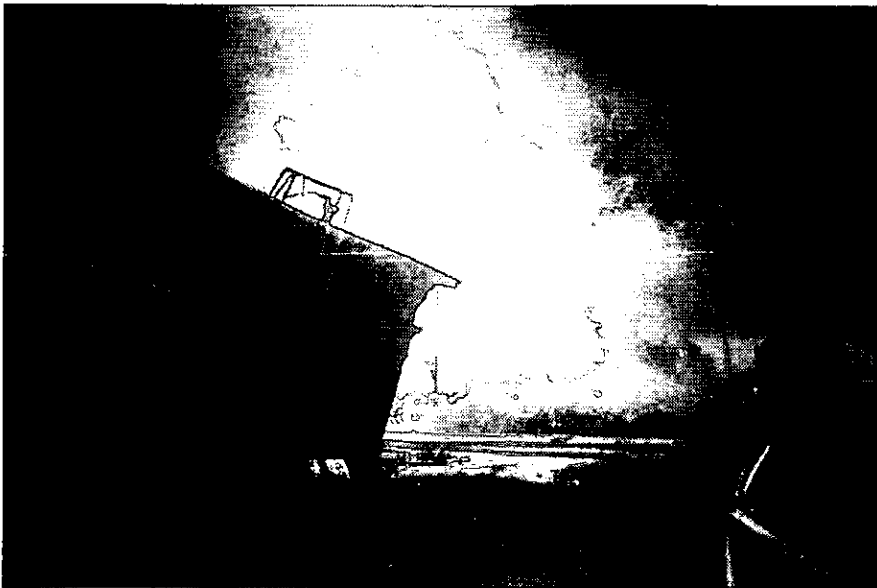
زلزله از مهم ترین مخاطرات طبیعی است. هر سال، هزاران زلزله در سراسر دنیا ثبت می شوند که خوشبختانه فقط تعداد محدودی از آن ها، تلفات جانی به همراه دارند [۱۲]. زمین لرزه ها و تکان های شدید زمین، موجب انهدام و ویرانی ناگهانی ساختمان ها، شکستگی خطوط لوله، جاری شدن سیلاب های ناشی از شکسته شدن سدها و مخازن آب، آتش سوزی و انفجار (شکل ۲) در شهرها و روستاها می شوند [۱۲]. اگر قسمتی از این ویرانی ها و

خسارت ها مستقیماً به امواج زلزله مربوط باشد، بخش مهم دیگر، به طور غیرمستقیم و از طریق تشدید برخی از پدیده های مورفوزئیک (ریزش، جریانات گلی، سولیفلوکسیون، لغزش توده ای زمین، بهمن های برفی و یخی و غیره) به وجود می آیند [۲]. در این ارتباط، بعضی از کشورهای جهان مانند پرو، شیلی، ایالات متحده ی آمریکا، چین، ترکیه، ایران و غیره، تلفات و خرابی های زیادی را متحمل می شوند [۱۰]. در ایران نیز طی نیم قرن اخیر، زلزله های زیادی به وقوع پیوسته که از میان آن ها می توان به زمین لرزه های طبس در سال ۱۳۵۷، زمین لرزه ی استان های زنجان و گیلان در سال ۱۳۶۹، تکان های شدید زمین در سال

۱۳۷۲ در استان فارس و زمین لرزه ی استان اردبیل در سال ۱۳۷۵ اشاره کرد که هریک موجب قربانی شدن هزاران نفر از مردم کشور و به جا ماندن انبوهی از خرابی ها و ویرانی ها در شهرها و روستاهای مربوطه شده است [۲]. زلزله ی اخیر ایران، در پنجم دی ماه ۱۳۸۲ در شهر بم اتفاق افتاد. این زمین لرزه به بزرگی ۶٫۳ در ساعت پنج و بیست و نه دقیقه ی صبح، در حالی که بیش از ۱۰۰ هزار نفر از مردم این شهر و روستاهای اطراف در خواب بودند، منطقه ی وسیعی را تکان داد. در پی این زلزله، بیش از ۲۵ هزار نفر جان باختند و شهر بم و روستاهای اطراف به کلی ویران شدند.

جدول شماره ی ۱، هجده زلزله ی شناخته شده در سراسر دنیا را نشان می دهد که حدود هشتصد سال گذشته اتفاق افتاده اند و بیش از ۵۰ هزار نفر گشته به همراه داشته اند. مطابق این جدول، خطرناک ترین زلزله در ۱۵۶۶ م. در ایالت شانیکس چین اتفاق افتاده که در حدود ۸۳۰ هزار کشته داشته است. تلفات جانی زیاد این زلزله به این علت بود که بیش تر مردم در غارهای حفر شده در صخره های لسی زندگی می کردند.

مخرب ترین زمین لرزه ی قرن بیستم در ۲۸ جولای ۱۹۷۶ در چین به وقوع پیوست. در ساعت ۳:۴۲ که سکنه ی یک میلیونی تانگ شان در خواب بودند، زمین لرزه ای به بزرگی ۷٫۸ ریشتر، شهر را تکان داد. در این حادثه حدود ۲۴۰ هزار نفر جان باختند. علت تعداد زیاد کشته های این زلزله نیز، ساخته شدن بناها و ساختمان ها با مصالح ساختمانی دارای مقاومت کم بوده است.

شکل ۲. آتش سوزی ناشی از شکستگی لوله های گاز در اثر زمین لرزه ی لوماپریتا در شهر مارینای سانفرانسیسکو در سال ۱۹۸۹ [۶].

جدول ۱. زلزله‌های اتفاق افتاده در دنیا طی ۸۰۰ سال گذشته که بیش از ۵۰ هزار نفر کشته داشته‌اند [۶].

ردیف	مکان	سال	تخمین تعداد مرگ و میر (هزار نفر)
۱	سیلجیا ^{۱۷} ، ترکیه	۱۲۶۸	۶۰
۲	چیپلی ^{۱۸} ، چین	۱۲۹۰	۱۰۰
۳	ناپل ^{۱۹} ، ایتالیا	۱۴۵۶	۶۰
۴	شانیکس ^{۲۰} ، چین	۱۵۵۶	۸۳۰
۵	شمکا ^{۲۱} ، روسیه	۱۶۶۷	۸۰
۶	ناپل، ایتالیا	۱۶۹۳	۹۳
۷	کاتالینا ^{۲۲} ، ایتالیا	۱۶۹۳	۶۰
۸	پکن ^{۲۳} ، چین	۱۷۳۱	۱۰۰
۹	کلکته ^{۲۴} ، هند	۱۷۳۷	۳۰۰
۱۰	لیسون ^{۲۵} ، پرتغال	۱۷۵۵	۶۰
۱۱	کالابریا ^{۲۶} ، ایتالیا	۱۷۸۳	۵۰
۱۲	مسینا ^{۲۷} ، ایتالیا	۱۹۰۸	۱۶۰
۱۳	گانسو ^{۲۸} ، چین	۱۹۲۰	۱۸۰
۱۴	توکیو و یوکوهاما ^{۲۹} ، ژاپن	۱۹۲۳	۱۴۳
۱۵	گانسو، چین	۱۹۳۲	۷۰
۱۶	کوئتا ^{۳۰} ، پاکستان	۱۹۳۵	۶۰
۱۷	تانگ شان ^{۳۱} ، چین	۱۹۷۶	۲۴۰
۱۸	زنجان و گیلان، ایران	۱۹۹۰	۵۲

از مواد سطحی در اثر نیروی جاذبه به پائین دامنه‌ها منتقل می‌شوند، به طور بالقوه خطرناک هستند و از انواع مهم مخاطرات ژئومورفولوژیکی در مناطق کوهستانی محسوب می‌شوند [۸]. زمین‌لرزه، حوادث آتشفشانی، تغییرات ساختمانی، تغییر شیب دامنه، تغییر کاربری زمین و غیره، عمده‌ترین عوامل ایجاد کننده‌ی این پدیده‌ها هستند [۴]. سطح انترفاس^{۳۲} (محل برخورد فرایندهای بیرونی و درونی زمین) صحنه‌ی نمایش و وقوع این مخاطرات است [۸]. مناطق کوهستانی با شیب زیاد و پوشش گیاهی کم که به لحاظ تکنیکی فعال هستند و بارش‌های سنگین و ذوب برف شدید دارند از نواحی مستعد گسیختگی‌های دامنه‌ای به شمار می‌روند [۱۲]. در حالت کلی، حرکات دامنه‌ای شامل افتان‌ها^{۳۳} (سنگ‌افت‌ها^{۳۴} و سقوط قطعات سنگی^{۳۵})، لغزش‌ها^{۳۶} (لغزش‌های چرخشی^{۳۷}، سنگ‌لغزش^{۳۸} و بهمن‌های

زمین‌لرزه‌ها همیشه خسارت مالی و تلفات جانی به همراه

ندارند. گاهی اوقات وقوع زمین‌لرزه‌های بزرگ در نواحی با تراکم جمعیت کم و پراکنده، ضرر و زیان مهمی ایجاد نمی‌کند. برای مثال، در اقیانوس آرام، جنوب سواحل قوام^{۳۹}، در آگوست ۱۹۹۳ زلزله‌ای به قدرت ۸٫۳ ریشتر اتفاق افتاد. در این زمین‌لرزه، کشته‌ای وجود نداشت، فقط چند نفر مجروح شدند و به تعدادی از ساختمان‌ها خسارت‌هایی وارد شد [۸ و ۱۲].

مخاطرات دامنه‌ای

جابه‌جایی توده‌ای مواد در شیب‌ها که از این طریق حجم زیادی

شکل ۳. ویرانی منازل مسکونی در پاسیفیکا، کالیفرنیا در اثر وقوع جریان واریزه‌ای سال ۱۹۸۳ [۴].

جدول ۲. مثال‌هایی از وقوع مخاطرات دامنه‌ای و تعداد قربانیان در کشورهای گوناگون جهان [۱۲]

پهنه‌بندی و کاربری زمین، عدم آگاهی از خطرات دامنه‌ای و عدم آمادگی جامعه، بسیار زیاد است (۶). مناطق شهری نیز به دلیل تراکم زیاد جمعیت، در برابر مخاطرات دامنه‌ای بیش‌تر آسیب‌پذیرند. برای مثال، درلس آنجلس، هر سال وقوع زمین‌لغزش‌ها به دلیل بارش‌های سنگین، به‌طور متوسط ۵۰۰ میلیون دلار ضرر و زیان در پی دارد [۸]. اغلب تعداد کشته‌های گسیختگی‌های دامنه‌ای ناشی از حوادث زلزله

مکان	سال وقوع	نوع مخاطره	تعداد مرگ و میر (نفر)
گولدیو ^{۴۶} ، سوئیس	۱۸۰۶	سنگ‌افت	۴۵۷
الم ^{۴۷} ، سوئیس	۱۸۸۱	بهمن سنگی	۱۱۵
کنسو ^{۴۸} ، چین	۱۹۲۰	جریان لس	بیش از ۱۰۰۰۰
رانواهی‌کا ^{۴۹} ، پرو	۱۹۶۲	بهمن سنگی	بیش از ۳۵۰۰
وایونت ^{۵۰} ، ایتالیا	۱۹۶۳	سنگ لغزش	۲۶۰۰
ریودوژانیرو ^{۵۱} ، برزیل	۱۹۶۷	جریان واریزه‌ای	۱۷۰۰
ویرجینیا ^{۵۲} ، آمریکا	۱۹۶۹	جریان واریزه‌ای	۱۵۰
یوانگای ^{۵۳} ، پرو	۱۹۷۰	بهمن واریزه‌ای	۲۵۰۰۰
ونزوئلا	۱۹۹۹	جریان واریزه‌ای	بیش از ۱۰۰۰۰

بیش‌تر است. برای مثال، زمین‌لرزه‌ی ۲۰۰۱ سالوادور، به بزرگی ۷/۷ ریشتر، ۸۴۴ کشته و ۴۷۲۴ مجروح داشت. از این میان، ۵۸۵ نفر از کشته‌شدگان در اثر وقوع زمین‌لغزش ناشی از زلزله جان سپردند.

خطر سیلاب

سیلاب متداول‌ترین مخاطره‌ی طبیعی است که هر روز اخبار مربوط به آن از اکثر شهرهای جهان به گوش می‌رسد. سیلاب‌ها در اغلب محیط‌ها، به‌ویژه در نواحی ساحلی، کوهستانی و نواحی پست دشت‌های سیلابی اتفاق می‌افتند و در اقلیم‌های خشک و نیمه‌خشک بیش‌تر دیده می‌شوند (۱ و ۸). بارش‌های سنگین، ذوب سریع برف، افزایش سطح دریا، شیب‌های تند، میزان نفوذ، پوشش گیاهی، شکست سدها (طبیعی و مصنوعی)، شهرنشینی، تغییر کاربری زمین و جنگل‌زدایی، از عوامل مؤثر در وقوع سیلاب‌ها به‌شمار می‌روند [۱ و ۴].

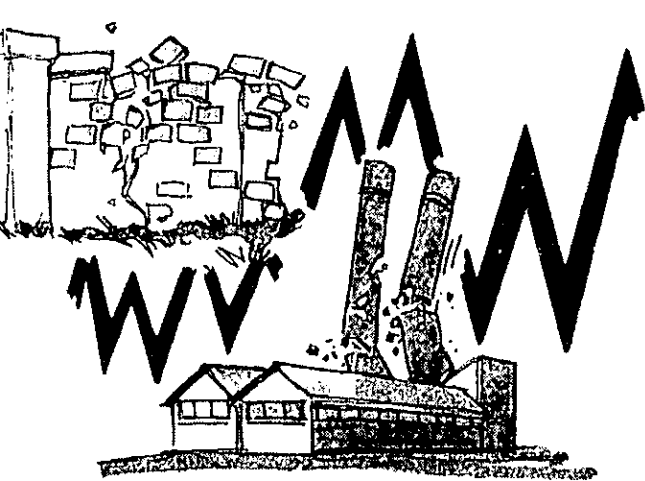
شهرها و روستاها معمولاً در مسیر یک یا چند رودخانه قرار دارند، گرچه عبور رود از وسط شهرها و روستاها یا از کنار آن‌ها از جهاتی موهبت بزرگی به‌شمار می‌آید، اما در بعضی موارد، جریان آب‌ها از مراکز تجمعات انسان‌ها، آثار شومی در بردارد. به‌طور کلی رودخانه‌ها با طغیان و لبریز شدن و تغییر شکل‌های بستر خود موجب تخریب و ویرانی ساختمان‌ها و مراکز مسکونی و صنعتی شهرها می‌شوند. در مواقع طغیانی و پرابی رودها، نه تنها خانه‌های بنا شده در کنار بستر و مسیر آن مورد تهدید واقع می‌شوند، بلکه اثرات آن به بالادست رودخانه‌ها نیز منتقل می‌شود. این بخش‌ها که عمدتاً کشتزارها را تشکیل می‌دهند، از اثرات بالا آمدن و طغیان رودخانه در امان نمی‌مانند و زیر آب

سنگی^{۳۹}) و جریان‌ها^{۴۰} (خاک روانه^{۴۱}، جریان‌های گلی^{۴۲}، جریان‌های واریزه‌ای^{۴۳}، بهمین‌های واریزه‌ای^{۴۴} و سولی فلوکسیون^{۴۵}) هستند [۱۲]. حرکات سریع مواد، تلفات جانی و خسارت‌های زیادی را به وجود می‌آورند (شکل ۳)، در حالی که جابه‌جایی کند مواد، از پتانسیل کمی برای ایجاد تلفات انسانی برخوردار است، اما زیان‌های مالی فراوانی به همراه دارد [۸].

آمارها نشان می‌دهند که در دهه‌ی ۱۹۷۰، به‌طور متوسط سالانه ۶۰۰ نفر در سراسر دنیا در اثر گسیختگی‌های دامنه‌ای جان خود را از دست داده‌اند. حدود ۹۰ درصد این مرگ و میرها در حواشی اقیانوس آرام اتفاق می‌افتند (۸). در این مناطق، به دلیل ماهیت سنگ‌ها، شیب زمین، بارش‌های طوفانی سنگین، تغییر سریع کاربری زمین و تراکم زیاد جمعیت، شرایط برای وقوع حرکات توده‌ای مساعد است.

تعداد قربانیان ناشی از وقوع حرکات توده‌ای در کشورهای توسعه یافته کم است، اما زیان‌های مالی فراوانی در پی دارد. در ایالات متحده‌ی آمریکا، به‌تنبه‌ای در اثر وقوع زمین‌لغزش، ۵۰-۲۰ نفر در سال کشته می‌شوند و حدود ۱/۵ میلیارد دلار خسارت‌های اقتصادی به بار می‌آید. در ژاپن، متوسط سالانه‌ی زیان‌های مالی زمین‌لغزش‌ها ممکن است به بیش از چهار میلیارد دلار برسد.

عمده تلفات ناشی از وقوع حرکات دامنه‌ای، در کوه‌های آپالاش، راکی و سواحل اقیانوس آرام متمرکز شده است. در ایتالیا فعالیت زمین‌لغزش‌ها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، صدها شهر را تهدید می‌کند. در اثر حرکات دامنه‌ای، کشورهایمانند اندونزی و چین متحمل خسارت‌های زیادی می‌شوند [۸]. در این ارتباط، تلفات جانی و خسارت‌های مالی در کشورهای کم‌توسعه، به دلیل تراکم زیاد جمعیت، فقدان قوانین مربوط به

می روند. به این ترتیب، خسارات فراوانی به اقتصاد روستایی وارد می آید [۲]. این مسأله در کشورهای کم توسعه بیش تر دیده می شود. در این ارتباط، بنگلادش، مستعدترین کشور دنیا از نظر وقوع سیلاب هاست [۶]. به طوری که ۱۱۰ میلیون نفر عمدتاً بدون حفاظت لازم، روی پهنه های سیلابی توانمندترین سیستم رودخانه ای سیل خیز به نام گنگ، براهماپوترا و مگنا زندگی می کنند [۱].

تلفات جانی، ویرانی ساختمان ها و تأسیسات، تخریب جاده های ارتباطی و اختلال در حمل و نقل، آلودگی مخازن آب،

جدول ۳. بلایای عمده ی سیل در نقاط گوناگون کره ی زمین [۸]

سال وقوع	مکان وقوع	تعداد تلفات جانی (نفر)
۱۸۸۷	هوانگ هو ^{۴۴} ، چین	۹۰۰۰۰۰
۱۹۱۱	یانگ تسه ^{۴۵} ، چین	۱۰۰۰۰۰۰
۱۹۳۱	یانگ تسه، چین	۲۰۰۰۰۰۰
۱۹۶۷	اندونزی	۲۰۰۰
۱۹۷۳	دولومیتز ^{۴۶} ، ایتالیا	۲۵۰
۱۹۹۰	بنگلادش	هزاران نفر
۱۹۹۳	آمریکا	۵۰
۲۰۰۰	موزامبیک	هزاران بی خانمان، تعداد کشته ها معلوم نیست

این میزان بیش از ۳۰ درصد بوده است [۹ و ۱۲]. امروزه نواحی یخچالی بخش هایی از ایسلند، اسکانندیناوی، آلاسکا، آلپ های اروپا، آلپ های زلاندنو، کوه های راکی و همیالیا و کوهستان هایی مانند کلیمانجارو (تانزانیا) را در بر گرفته اند [۵].

از آن جا که ۰٫۱ درصد از یخچال های دنیا با مناطق مسکونی ارتباط دارند، مخاطرات یخچالی، تلفات جانی زیادی به همراه ندارند و تأثیر آن در زندگی انسان ها نسبتاً کم است. از نقطه نظر ژئومورفولوژیکی، سه نوع مخاطره ی یخچالی که به طور جدی سکونتگاه ها و تأسیسات انسانی را تهدید می کنند، عبارتند از: حرکت یخچال ها^{۴۷}، سیلاب های یخچالی^{۴۸} و بهمین ها^{۴۹} [۱۲].

تافنل^{۴۰} و همکاران [۵] ثابت کردند که یخچال ها در طول تاریخ، به دلیل تغییرات اقلیمی، پیشروی و پسروی داشته اند. برای مثال، پیشروی یخچال ها بین سال های ۱۸۶۰-۱۵۵۰ میلادی در اروپا و برخی جاهای دیگر، ضمن متأثر کردن مراکز مسکونی و کاربری زمین، سبب تخریب زمین های زراعی، ویرانی دهکده ها و قطع راه های ارتباطی در آلپ ها، ایسلند، نروژ، آلاسکا و بخش های وسیعی از اروپا شدند [۲ و ۵]. اثر جابه جایی و حرکت یخچال ها در دره ی چامونیکس^{۴۱} فرانسه، وقوع سیلاب های یخچالی، آریزه ها، یخ افت ها، بهمین ها و ویرانی تعداد زیادی از روستاها را به دنبال داشت. پیشروی یخچال ها، منابع آبی، کاربری زمین، سدها، جاده ها، احداث جنگل و حتی توریسم را متأثر می سازد [۵ و ۹].

سیلاب های یخچالی از مخاطرات اصلی یخچال ها هستند. ذوب سریع یخچال ها و جاری شدن ناگهانی مقدار زیاد آب جمع شده، حوادث فاجعه آمیزی را ایجاد می کند و سبب تلفات جانی و خسارت های مالی فراوانی می شود. برای مثال، در سال ۱۹۵۳، سیلاب ناشی از یک دریاچه ی یخچالی قدیمی در تبت چین، سبب کشته شدن هزاران تن شد. حادثه ی مشابهی در پرو در سال ۱۹۴۱ جان ۶ هزار نفر را گرفت. چنین حوادثی در آلپ ها، آرژانتین، ایسلند، نروژ و آلاسکا و غیره، بسیار اتفاق می افتد [۹ و ۱۰].

قطع گاز و برق، از پیامدهای وقوع سیلاب هستند [۲]. به نظر می رسد، بروز سیل به دلیل چند عامل اساسی، در حال افزایش است:

۱. افزایش توسعه ی شهری در حوضه ی آبرگیر رودها؛
۲. توسعه ی مداوم و تجاوز به حریم نواحی سیل خیز مانند پهنه های سیلابی؛
۳. توسعه ی حاشیه ی رودها و ساخت پل ها که منجر به کاهش ظرفیت کانال ها می شود؛
۴. اثرات ناپسند برخی از کارهای محافظتی در برابر سیل [۱].

جدول ۳، نمونه هایی از بلایای ناشی از وقوع سیل را در نقاط گوناگون کره ی زمین نشان می دهد.

مخاطرات یخچالی

مخاطرات یخچالی در پهنه های یخی و محل استقرار یخچال های کنونی و قدیمی به وقوع می پیوندند [۵]. در حال حاضر، ده درصد کره ی زمین از یخ پوشیده شده است. در گذشته،

در بسیاری از مناطق کوهستانی، حرکت سریع توده‌های جدا شده یخ و برف در اثر نیروی جاذبه، خطری جدی محسوب می‌شود. بهمین‌ها زمانی که با واریزه‌ها همراه باشند، علاوه بر تلفات جانی، ضرر و زیان قابل ملاحظه‌ای به ساختمان‌ها، راه‌های ارتباطی و سایر تأسیسات وارد می‌سازند. بهمین‌های یخی از پشامدگی یخچال و ناپایداری یخ در شیبه تندناشی می‌شوند. توده‌ای یخ از یخچال جدا می‌شود و به صورت سقوط آزاد یا لغزش به سمت پائین دامنه حرکت می‌کند [۸ و ۱۰]. در این ارتباط، در سال ۱۹۶۵ در سوئیس، ۸۸ نفر از کارگرانی که در حال ساختن سد بودند، در اثر وقوع بهمین‌های یخی جان باختند. روستای پلانینسیوکس^{۶۲} در ایتالیا نیز در زمستان ۹-۱۹۹۸ به علت تهدید بهمین‌های یخی تخلیه شد [۱۰].

ریزش بلوک‌های عظیمی از یخ‌ها، با تکان‌های زمین‌سخت می‌یابد. در موقع زمین‌لرزه‌های شدید، تلاشی شدن یخ‌ها و ریزش آن‌ها با سرعت زیاد روی دامنه‌های پرشیب، بر شدت خرابی‌ها و ویرانی‌ها می‌افزاید. ریزش شدید قطعات بزرگ یخ و ذوب سریع بخشی از آن‌ها، توده‌های سنگی بزرگ و کوچک را نیز با آن‌ها همراه می‌کند و موجبات تهدید شهرها و روستاهای سرراه را فراهم می‌سازد [۲].

و سرانجام، کوه‌های یخ‌هنگامی ایجاد می‌شوند که یخچال‌ها به آب منتهی و وارد آن می‌شوند. کوه‌های یخی متحرک، مانند آن‌هایی که در اقیانوس اطلس دیده می‌شوند، به فراوانی، خطوط کشتیرانی و تأسیسات نفت و گاز را تهدید می‌کنند. برای مثال، در سال ۱۹۸۹ نفتکش عظیم اکسون‌والدز که بیش از ۱٫۲ میلیون بشکه نفت خام به ارزش ۱٫۵ میلیون پوند انگلیس را حمل می‌کرد، در حالی که سعی داشت از برخورد با کوه‌های یخ حاصل از یخچال‌های کلمبیا دوری کند، به یک جزیره‌ی مرجانی در فاصله‌ی ۲۵ مایلی بندر والدز برخورد کرد [۱].

راه‌های کاهش بلایا

حوادث طبیعی جزو واقعیات هستند و وقوع آن‌ها حتمی است. در حال حاضر، انسان به میزان ناچیزی می‌تواند نیروهای مخرب طبیعی را کنترل کند [۱۲]. بنابراین، در مورد پدیده‌های طبیعی، بهتر است به جای کنترل واقعه، با کمک فناوری پیشرفته‌ی روز و با مطالعات دقیق و کسب آگاهی از ماهیت و علل پیدایش رویدادها و یا منشأ خطرات ناشی از پدیده‌های گوناگون، به تعدیل و کاهش اثرات بلایا اقدام کرد و میزان خسارات و تلفات را به حداقل تقلیل داد [۶].

کاهش زیان از طریق پیشگیری یا تعدیل حادثه و کاهش تأثیر خطر بر انسان، امکانپذیر است. هدف روش پیشگیری و تعدیل حادثه،

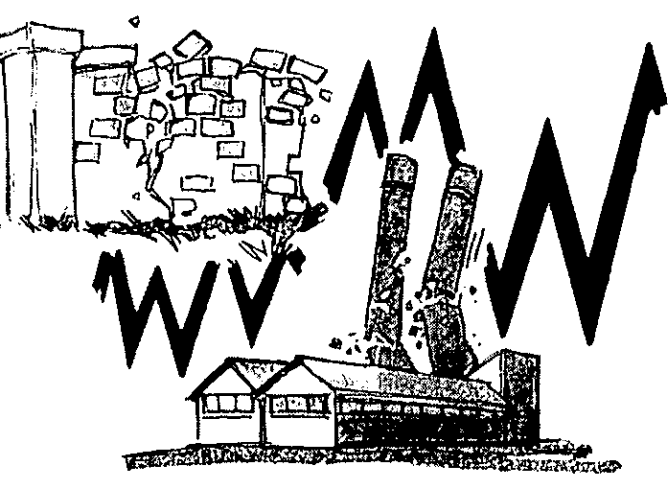
کاهش اثرات بالقوه‌ی یک خطر از طریق کنترل فرایندهای طبیعی آن به وسیله‌ی به‌کارگیری فناوری است. کنترل محیطی و طرح‌های مقاوم‌سازی در برابر خطر، راهکارهای مورد نظر روش پیشگیری و تعدیل اثر واقعه هستند. هدف کنترل محیطی، توقف خطر از طریق انتشار انرژی در نواحی وسیع‌تر و دوره‌ی زمانی طولانی‌تر است. در مورد خطرهای طبیعی، بهتر است به جای کنترل حادثه، با کمک فناوری به تعدیل واقعه اقدام کرد. برای مثال می‌توان مسیر سیلاب‌ها را با استفاده از ساختارهای مهندسی مانند سدها، بندها و یا جنگل‌کاری متحرک کرد و اثر آن را تقلیل داد. در راهکار طرح‌های مقاوم‌سازی در برابر خطر، مقاوم هستند.

تعدیل آسیب و رفتار او نسبت به خطر توجه می‌کند و بر اساس پیش‌بینی و هشدار، آموزش عمومی و آمادگی جامعه، برنامه‌ریزی کاربری زمین به کاهش تلفات و حداقل رساندن ضرر و زیان اقدام می‌کند [۱۱].

زیرنویس

1. Hazard
2. Environmental hazard
3. Geophysical hazards
4. Biological hazards
5. Quasi-natural hazards
- خطراتی که در نتیجه‌ی ترکیب عوامل گوناگون مانند فرایندهای محیطی، اجتماعی و فناوری به وجود می‌آیند، مخاطرات شبه طبیعی نامیده می‌شوند [۸].
6. Natural hazard:
خطرات ژئوفیزیکی شامل دو گروه مخاطرات زمین‌شناسی و مخاطرات ژئومورفولوژی هستند:
7. Meteorological hazards
8. Geomorphological hazards
9. Geomorphological hazards
10. Natural disasters
11. Van Wesen.C.J
12. Sheehan and Hewitt
13. Less developed countries(LDC)
14. More developed countries(MDC)
15. Kobe
16. Guam
17. Slicia
18. Chihli
19. Naples
20. Shanxi
21. Shemake

منابع

۱. بنت، مٹیو، آر و پیتر دوایل . ۱۳۸۰ . زمین شناسی زیست محیطی . احمد هرمزی . مرکز نشر دانشگاهی تهران . ۵۶۶ صفحه .
۲. رجایی ، عبدالحمید . ۱۳۷۳ . کاربرد ژئومورفولوژی و آمایش سرزمین و مدیریت محیط . نشر قومس . ۳۴۴ صفحه .
۳. فن و ستن ، س . ج . ۱۳۷۷ . کاربرد سنجش از دور و سیستم اطلاعات جغرافیایی در خطرات ناشی از رویدادهای زمین شناسی . عباس کشاورز . فصلنامه‌ی تحقیقات جغرافیایی . شماره‌های ۴۰ و ۵۰ . صص ۲۲۴-۲۱۲ .
4. Coch, N.K.1995. Geohazards, Natural and Human. Prentice Hall, Inc. pp:482.
5. Cooke. R.U., and Doornkamp,J.C.1990. Geomorphology in environmental management. Charendon Press.pp:410.
6. Murck, B.W.Skinner, B.J. and Porter, S.C.1997. Dangerous earth. John Wiley and Sons, Inc. pp:300.
7. Pelling, M.2003.Natural Disasters and development in a globalizing world. Routledge. pp:250.
8. Smith,K.1996. Environmental Hazards. Routledge.pp:389.
9. Gemmel, A.Critically assess recent development in the prediction of geomorphological hazard,through careful examination of work. on one particular hazard-Jökulhlaups. [<http://www.abdn.ac.uk/~geo027/gg3520/jidbury.h>] In:Geomorphological hazards.[<http://www.abdn.ac.uk/~geo027/gg3520>]. visited on:12/06/1382
- 10.Shotton, G.Predicted climate change will have little impct on ferquency and intensity of geomorphological hazard. [<http://www.abdn.ac.uk/~geo027/gg3520/gshazard.h>].In:Geomorphological hazards [<http://www.abdn.ac.uk/~geo027/gg3520>]. Visited on: 29/06/1382.
11. ----- Hazards and responses. [<http://www.puplilivision.com/uppersixth/hazards.htm>].In:Geomorphological hazards. [<http://www.puplilivision.com/uppersixth>]. Visited on: 26/06/1381.
12. ----- The nature of hazards. [<http://www.abdn.ac.uk/~geo027/gg3520/lecture1.h>].In: Geomorphological hazards. [<http://www.abdn.ac.uk/~geo027/gg3520>]. Visited on: 20/08/1382.
22. Catalina
23. Beijing
24. Calcutta
25. Kisbon
26. Calabria
27. Messinga
28. Gansu
29. Tokyo and Yokohama
30. Quatta
31. T'ang Shan
32. Interface
33. Falls
34. Rock falls
35. Debris fall
36. Land slides
37. Rotational slide (Slump)
38. Rock slides
39. Rock Avalanches
40. Flows
41. Earth flow
42. Mud flow
43. Debris flow
44. Debris Avalanches
45. Solifluction
46. Goldau
47. Elm
48. Kansu
49. Ranrahirca
50. Vaiont
51. Rio de Janiro
52. Virginia
53. Yungay
54. Hwang Ho
55. Yangteze
56. Dolomites
57. Glacier fluctuations
58. Glacier flood (Jökulhalaup)
59. Ice and Snow Avalanches
60. Tufnell
61. Chamonix
62. Planpincieux

یادی از همکار گرامی رشد آموزش جغرافیا

آقای وحید شیخ الاسلامی کارشناس مسئول اسبق گروه جغرافیای دفتر برنامه ریزی و تألیف کتب درسی که همزمان مدیریت داخلی مجله‌ی رشد جغرافیا را نیز سال‌ها بر دوش داشت، در اردیبهشت ماه ۱۳۸۴ به دیدار حق شتافت. بسیاری از دبیران با سابقه‌ی جغرافیا و کسانی که با گروه جغرافیای دفتر برنامه ریزی و تألیف، و یا مجله‌ی رشد آموزش جغرافیا تماس داشتند ایشان را می‌شناختند. آن زنده یاد سال‌ها، هم در کسوت کارشناسی و هم در زمان داشتن مسئولیت در گروه جغرافیا منشأ خدمات بسیاری بود و طی چند سالی نیز که مدیریت داخلی مجله را بر عهده داشت، زحمات بسیاری در راه اعتلای دانش جغرافیا و گسترش معرفی مجله رشد جغرافیا متحمل گردید. اما آنچه بیش از خدمات حرفه‌ای مرحوم شیخ الاسلامی سبب می‌شود که یادش را گرامی بداریم، سلوک معنوی، تدبیر و منش منحصر به فرد وی بود که در اولین برخورد نظر هر کس را به خود جلب می‌کرد. این رفتار و سلوک بزرگمنشانه، سرمشق همه‌ی کارشناسان جوان دفتر برنامه ریزی و تألیف قرار می‌گرفت.

برای آن مرحوم طلب مغفرت از خداوند متعال داریم و برای خانواده‌ی محترم و دوستان و آشنایانش صبر و شکیبایی آرزو می‌کنیم.

روحش شاد

هیئت تحریریه‌ی مجله رشد آموزش جغرافیا

تأثیرات جهانی شدن بر فضای کلان شهرها

(قسمت دوم)

زهره هادیانی

عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه سیستان و بلوچستان
و دانشجوی دوره دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی

این شرایط است که پراکندگی فضایی فعالیت های اقتصادی نیاز به کارکردهای نظارتی و مدیریتی مرکزی جامع را پدید می آورد. نقش راهبردی جهان شهرها در این مورد محرز است. اینک در ادامه به اختصار به تأثیر جهانی شدن بر ساختار اجتماعی و فضایی شهرها با ذکر مثال می پردازیم.

۲. شهرهای جهانی

شهرهای جهانی^۱ جایگاه های مرکزی آن گونه خدمات بسیار ارجمند و پر ارزش و تأسیسات ارتباطی دوردست^۱ هستند که برای اجرا و مدیریت فعالیت های اقتصادی جهانی ضرورت دارند. در این شهرها، به ویژه شرکت هایی که در بیش از یک کشور فعالیت دارند، گرایش به تمرکز دارند. افزایش فعالیت های سرمایه گذاری و بازرگانی بین المللی و همچنین نیازهای ملازم آن ها به ارائه خدمات و عرضه امور مالی بود که لزوم تجمع این کارکردها را در شهرهای بزرگ ایجاد و تقویت کرد. نظر به این که دیگر دولت نظیر چند سال پیش که مبادلات بین المللی^۲، بیش تر کالاهای بازرگانی بود، نقش اصلی را ایفا نمی کند، اکنون برخی از وظایف سازمانی و خدماتی را شرکت های خدماتی تخصصی و بازارهای مالی و خدماتی جهانی بر عهده

۳. تأثیر جهانی شدن بر ساختار اجتماعی و فضایی شهرها [۱]
روند جهانی شدن و اطلاعاتی شدن فرایندهای تولید، توزیع و مدیریت سبب تغییر عمیق ساختار اجتماعی و فضایی جوامع در سراسر کره زمین می شود. این صریح ترین معنی پیوند بین جهانی و محلی است. اثرات اجتماعی - فضایی این پیوند، بسته به سطوح توسعه کشورها، پیشینه شهرنشینی آن ها، فرهنگ و رسوم آن ها متغیر است. در قلب فرایندهای اقتصادی جدید، فعالیت های مربوط به امور مالی، بیمه، دارایی، مشاوره، خدمات قانونی، تبلیغات، طراحی، بازاریابی، روابط عمومی، امنیت، اطلاع رسانی و مدیریت سیستم رایانه ای قرار دارد.

به محض این که یک ناحیه در جهان به اقتصاد جهانی می پیوندد، در نتیجه آن، اقتصاد و اجتماع محلی آن ها پویا می شود، استقرار یک مرکز شهری برای خدمات پیشرفته یک پیش نیاز می شود،

گرفته اند. اکنون قسمت اعظم بزرگ ترین بانک های جهان و تقریباً تمام شرکت های بزرگ جهان در جهان شهرهای ژاپن، ایالات متحده آمریکا و انگلستان استقرار دارند. این امر در مورد تمرکز بازارهای سهام در جهان شهرها هم به چشم می خورد. تحت

هتل های لوکس با سیستم های امنیتی مناسب، خدمات منشیگری به زبان انگلیسی، دفاتر حقوقی مشاوره ای و مالی آشنا به آن ناحیه، ادارات دولتی ناحیه ای و محلی قادر به تهیه اطلاعات و زیرساخت لازم برای سرمایه گذاران بین المللی و یک بازار کار محلی با کارکنان دارای مهارت در خدمات پیشرفته و زیرساخت های فناوری سازماندهی می شود. از این رو، وقتی که سواحل روسی اقیانوس آرام - ناحیه ای با توان ها و ظرفیت های گسترده در آینده - شروع به پیوستن به اقتصاد جهانی در دهه ۱۹۹۰ کرد، اولین گام آن برای این پیوند، ایجاد یک مرکز مدیریت محلی برای شبکه های جهانی در مرکز اقتصادی منطقه ای خاباروسک^۱ بود [۲].

ارتباط جدید روسیه با اقتصاد بازار جهانی، از طریق نقاط ارتباطی گوناگون رو به افزایش است. سواحل روسی اقیانوس آرام، منطقه ای که به طور مرسوم از جریانات جهانی دور بوده و تا سال های اخیر به روی خارجی ها به دلایل راهبردی نظامی بسته بوده است، احتمالاً یکی از مناطقی است که پتانسیل زیادی را برای توسعه در سال های نخست قرن بیست و یکم دارد. به هر حال، گرچه سواحل آسیایی اقیانوس آرام برای تبدیل شدن به یک مرکز صنعتی عمده در اقتصاد جهانی و همچنین یکی از مراکز مالی آن و احتمالاً بزرگ ترین بازار آینده، آماده به نظر می رسد، اما یک نقطه ضعف دارد و آن وابستگی شدید به ذخایر خارجی انرژی و منابع طبیعی است. این وابستگی، که هم اکنون در مورد ژاپن مشهود است، با توسعه چین و تقاضای این کشور برای منابع انرژی، بیش از آنچه که خود دارد و حتی بیش از ظرفیت های تولیدی عرضه کنندگان عمده فعلی انرژی به این کشور، خصوصاً اندونزی، بیش تر نمود پیدا خواهد کرد. سواحل روسی اقیانوس آرام و ماورای سبیری، به عنوان منطقه ای مستعد و ممتاز که قادر به عرضه منابع (گرچه در وسعت آن ها شکی نیست، اما ندرتاً تاکنون کشف شده اند) به شکل گاز طبیعی، نفت، زغال سنگ، مواد معدنی نادر با اهمیت راهبردی و صنعتی، چوب، ماهی و طیف وسیعی از مواد خام که ضرورتاً مورد نیاز کشورهای آسیایی برای فرایند توسعه شان با آن هاست، ظاهر خواهد شد.

در نتیجه طی دهه ۱۹۹۰، به محض این که سواحل روسی اقیانوس آرام به روی ارتباطات بین المللی و سرمایه گذاری خارجی گشوده شد، شرکت های زیادی از کشورهای ژاپن، کره جنوبی، ایالات متحده آمریکا و چین، با تشویق و حمایت های دولت های محلی که بین خود برای جذب سرمایه گذاری های خارجی رقابت می کردند، فعالیت در منطقه را شروع کردند. خاباروسک، شهری با ۶۰۰ هزار سکنه و یک بندر قدیمی در رودخانه آمور، به مرکز اصلی ارتباط با دنیای بیرون مبدل شد، زیرا در آن زمان تنها این شهر در ناحیه دارای فرودگاه بین المللی با پروازهای منظم به «انکورج»^۲، «نیگاتا»^۳، «سئول»^۴ و «هاریین»^۵ بود.

در سال ۱۹۹۲، دولت ایالتی خاباروسک سازماندهی

زیرساخت های لازم، همچون هتل هایی با استانداردهای بین المللی، خدمات چندزبانی برای شرکت ها، ارتباطات ماهواره ای، مراکز تجاری مجهز به سیستم های رایانه ای و خدمات دبیرخانه ای و منشیگری، خدمات سیاحتی و راهنمای گردشگری برای بازدیدکنندگان خارجی، و یک شبکه بانکداری و خدمات مالی برای خوشامدگویی به سرمایه گذاران خارجی را شروع کرد. نخستین سرمایه گذاری خارجی در حقیقت اقدام مشترکی بود بین شرکت های خدماتی با دولت ایالتی و سرمایه گذاری های عمومی در زمینه فراهم آوردن زیرساخت های عملیاتی مورد نیاز شرکت های خارجی. تا سال ۱۹۹۵، تعداد ۳۰۰ شرکت با مشارکت سرمایه خارجی شامل کارخانجات عظیم مونتاژ تلویزیون متعلق به شرکت کره ای گلداستار، در خاباروسک مشغول فعالیت و داد و ستد بودند. در سال ۱۹۹۴، ارزش صادرات منطقه به سایر کشورهای آسیایی به ۱۵۰ میلیون دلار بالغ شد.

به هر حال، علاقه اصلی سرمایه گذاران خارجی در خاباروسک، فراهم کردن زمینه های لازم برای حضور و ایجاد ساختار مدیریت به منظور شروع فعالیت های تولیدی در آینده ای نزدیک در قلمروی وسیع تری فراتر از خود خاباروسک، شامل نفت و گاز در اقیانوس در نزدیکی ساخالین، بزرگ ترین جنگل های روسیه خاوری و معادن عظیم و منابع فلزات گرانبهای سبیری غربی، خصوصاً یاکوتیا می باشد. برخی از نواحی که تولیدکننده های بالقوه این مواد خام هستند، از خاباروسک فاصله زیادی دارند و پیوند این بخش از جهان به عنوان یک کل به اقتصاد جهانی، مستلزم وجود یک مرکز مدیریت و ارتباط است تا از طریق آن بتواند، مجموع تولید فعلی در حال شکل گیری را کنترل کند و اطلاعات و سرمایه لازم را تهیه و تصمیم سازی را نظام مند سازد.

اگرچه سایر مراکز مانند «ولادی وستوک»^۶ یا «ناهودکا»^۷ نیز می کوشند تا به مرکز اتصال با شبکه جهانی تبدیل شوند، اما خاباروسک سریع تر این نقش را بر عهده گرفت و با وجود فرودگاه، نقطه ورود آشکار در منطقه بود. خاباروسک همچنین اولین فراهم کننده شبکه خدمات و ارتباطات برای کمک به مدیریت بر سرمایه گذاری خارجی و جریان سرمایه، فناوری اطلاعات و مواد خام بود که از طریق آن، اساس مادی تسلط جهانی آینده بر سواحل آسیایی اقیانوس آرام در اقتصاد جهانی بنا نهاده می شود [۳].

به طور مشابه، وقتی که مکزیک از طریق «توافقتنامه تجارت آزاد»^۸ با اقتصاد آمریکای شمالی کاملاً ادغام شد و به دنبال آن، به اقتصاد جهانی پیوست، بخش فدرال کارکردهای مدیریتی و هماهنگی های بین المللی خود را تقویت کرد و ساختار فضایی خود را عمیقاً در راستای آن کارکردها تغییر داد [۴]. بنابراین، ۸ بانک از ۱۵ بانک فعال در مکزیک و ۱۶ شرکت از ۲۲ شرکت واسطه، در بخش مالی که در اطراف Paseo de la Reforma به طرف غرب

در واقع، نیمه اول دهه ۱۹۹۰، وقتی که مراکز شهری به وسیله گسترش تجارت جهانی خود شدیداً توسعه یافتند، شهرهایی مثل بانکوک، تایپه، شانگهای، بوینس آیرس، یابوگاتا، و همچنین به طور همزمان شهرهای مادرید که دوران طلایی جهانی شدن

خود را بین سال‌های ۹۰-۱۹۸۶ تجربه کرد، نیویورک، لندن و پاریس دچار رکود شدیدی در بازارهای دارای خود شدند که ناشی از توسعه بیش از اندازه پروژه‌های شهری آن‌ها و طبیعت بورس بازی و دارای خطر سرمایه‌گذاری در خدمات و ساختمان بود. زمانی که اقتصاد مکزیک در سال ۱۹۹۴ سقوط کرد، رکود در بازارهای مالی و دارای در مکزیکو سیتی به واکنش منفی در بوینس آیرس منجر شد و هر دو بازار مالی نوظهور، تحت تأثیر ترس سرمایه‌گذاران بورس باز بین‌المللی قرار گرفتند.

بی‌ثباتی توسعه مراکز شهری، وابستگی کامل امروزه شهرها را به جریان‌های غیر قابل کنترل سرمایه‌گذاری جهانی نشان می‌دهد. بنابراین، اگر فناوری‌های اطلاعاتی جدید قادر باشند، مراکز را که در فضا پراکنده‌اند، اداره کنند، چرا جهان به سازماندهی به شکل یک شبکه از مراکز مدیریتی بر مبنای انباشت خدمات در فضای محدود، اشباع شده و بسیار گران بخش‌های تجاری ادامه می‌دهد؟ با توجه به تحقیقات انجام یافته و داده‌های موجود است که ساسکیا ساسن به سال ۱۹۹۱ فرضیه متقاعدکننده‌ای را مطرح می‌کند:

«ترکیب پراکنده‌گی فضایی و یکپارچگی جهانی، نقش راهبردی جدیدی را برای شهرهای بزرگ به وجود آورده است. فراتر و بالاتر از سابقه طولانی آن‌ها به عنوان مراکز بین‌المللی مالی و تجاری، این شهرها اکنون در چهار مسیر جدید عمل می‌کنند: اولاً به عنوان نقاط جهت‌دهنده سازماندهی اقتصاد جهانی؛ ثانیاً به عنوان مکان‌های کلیدی برای شرکت‌های مالی و خدماتی تخصصی؛ ثالثاً به عنوان مکان‌های تولید، شامل تولید نوآوری در این بخش‌های [خدماتی] پیشرفته؛ و رابعاً به عنوان بازارهایی برای محصولات و نوآوری‌های آفریده شده.»

بخش‌های تجاری شهرهای بزرگ مجموعه‌های مولد ارزشمندی هستند که روی تولید و پردازش اطلاعات متمرکز هستند و در آن‌ها، ادارات مرکزی شرکت‌ها و مؤسسات مالی می‌توانند، هم عرضه‌کنندگان مورد نیاز و هم کارکنان ماهری را که احتیاج دارند، بیابند. انعطاف این سیستم مولد، مستلزم شکل‌گیری واسطه‌ای است که فراهم‌کننده تمرکز فضایی بالایی از منابع، شامل منابع انسانی باشد؛ نیروی کاری که به صورت همیشگی در خدمت یک شرکت نباشد، بلکه بیش‌تر به هنگام نیاز و طبق تقاضا و برای

«زاکالو»^{۱۱} (مرکز تاریخی) پدید آمد، قرار دارند. پروژه‌های جدید توسعه‌ی دارایی، مانند مجموعه «سانتافه»^{۱۲}، در منطقه‌ای ویژه به وسعت ۶۵۰ هکتار برای ادارات مرکزی شرکت‌هایی مانند «هیلوت پکارد»^{۱۳}، «سیفرآگروپ»^{۱۴} و «نله‌ویزا»^{۱۵} به اجرا درآمدند و دوازده فروشگاه مجلل، هتل و اقامتگاه‌های سطح بالا فراهم شدند. در بخش فدرال به عنوان یک کل، چندین هتل بین‌المللی جدید، به همراه صدها هزار مترمربع فضای اداری سطح بالا و یک ساختمان جدید برای بورس سهام ساخته شد [۵]. مدرنیزه کردن ارتباطات دوربرد مکزیکی، خصوصاً بخش بین‌المللی و مرکز ماهواره‌ای، به همراه گسترش سیستم‌های رایانه‌ای، ظرفیت مدیریت آتی اقتصاد نیومکزیکو در چرخه جهانی را افزایش داد [۶]. شگفت‌آور این که درست این یکپارچگی مالی و فناورانه بود که مانع ورشکستگی کشور در سال ۱۹۹۴ شد.

در مورد اروپا، مطالعه انجام شده توسط کاپلین^{۱۶} در سال ۱۹۹۱ روی شبکه‌های خدماتی در شهرهای اروپا نشان‌دهنده افزایش همبستگی و طبیعت مکمل مراکز شهری متوسط است. براساس این مطالعه:

«اهمیت نسبی روابط بین شهر و ناحیه، با در نظر داشتن روابطی که شهرهای مناطق یا کشورهای گوناگون را به یکدیگر پیوند می‌دهد، رو به کاهش است... فعالیت‌های جدید روی قطب‌های معینی متمرکز می‌شوند. این کار به ناهمگونی و تفاوت فزاینده بین قطب‌های شهری و حوزه نفوذ آن‌ها می‌انجامد» [۷].

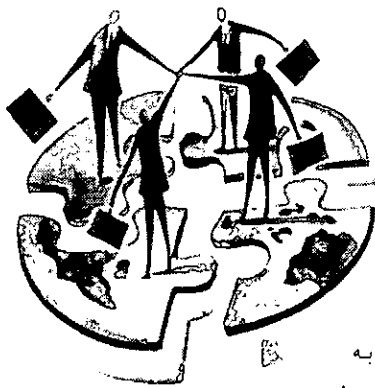
برخی از نظرات معماری جدید مربوط به روابط اقتصادی بین شهری را می‌توان از بررسی‌های مایکلسون و ویلر^{۱۸} در سال ۱۹۹۴ پیرامون «ترافیک پست تجاری»، با استفاده از داده‌های شرکت بین‌المللی آمریکایی «فدرال اکسپرس» دریافت. این بررسی‌ها از یک سو به برتری نیویورک و لوس‌آنجلس ایالات متحده آمریکا و از سوی دیگر به وجود جریان‌های ارتباطی بین‌المللی ممتاز در ترافیک نامه‌های تجاری اشاره دارند. آن‌ها نتیجه می‌گیرند که: «تمامی شاخص‌ها بیانگر تقویت ساختار اعمال نظارتی هستند که تعیین‌کننده تبادل اطلاعات است... تمرکز محلی اطلاعات، ریشه در سطوح بالای تردید ناشی از تغییرات فناوری، فقدان ظرفیت بازار و آزادگذاری و جهانی شدن بازار دارد. اما همچنان که عصر نوین [اقتصادی] توسعه می‌یابد، اهمیت انعطاف به عنوان سازوکار اساسی مدیریت و اهمیت اقتصادی تجمع به عنوان یک نیروی مکانی برتر، تداوم خواهد یافت. اهمیت شهر به عنوان مرکز ثقل مبادلات اقتصادی از بین نخواهد رفت، اما با تدوین مقررات و قواعد آتی بازارهای بین‌المللی... و تردید کم‌تر در مورد قوانین بازی اقتصادی و بازیکنان آن، تمرکز صنعت اطلاعات آهسته‌تر خواهد بود و عناصر تولید و توزیع [اطلاعات] به سوی سطوح پائین‌تر سلسله مراتب شهری بین‌المللی حرکت خواهند کرد» [۸].

۳۰ ابرشهر (=کلان شهر) جهان به ترتیب رتبه در سال ۲۰۱۰: رشد و سهم آن‌ها از جمعیت شهری کشورها

رتبه	رتبه کلان شهرها در سال ۲۰۱۰	جمعیت (به میلیون)	درصد جمعیت از جمعیت شهری کشور	جمعیت (به میلیون)	درصد جمعیت از جمعیت شهری کشور	میانگین نرخ رشد سالانه ۱۹۹۵-۲۰۰۰
۱	توکیو	۲۵	۲۶/۲۴	۲۸/۹	۲۷/۱۴	۰/۸۲
۲	سائوپائولو	۱۸/۱	۱۶/۱۶	۲۵	۱۵/۰۸	۱/۷۷
۳	بمبئی	۱۲/۲	۵/۶۶	۲۴/۴	۶/۰۷	۳/۶۸
۴	شانگهای	۱۳/۴	۴/۴۵	۲۱/۷	۳/۵۸	۲/۷۶
۵	لاگوس	۷/۷	۲۰/۲۹	۲۱/۱	۲۰/۹۱	۵/۴۱
۶	مکزیکوسیتی	۱۵/۱	۲۴/۶۰	۱۸	۱۸/۶۴	۰/۸۰
۷	پکن	۱۰/۹	۳/۶۰	۱۸	۲/۹۷	۲/۸۹
۸	داکا	۶/۶	۳۵/۲۰	۱۷/۶	۳۲/۵۶	۵/۳۰
۹	نیویورک	۱۶/۱	۸/۵۴	۱۷/۲	۷/۲۳	۰/۳۹
۱۰	جاکارتا	۹/۲	۱۷/۳۵	۱۷/۲	۱۵/۷۷	۳/۴۹
۱۱	کراچی	۷/۹	۲۱/۰۱	۱۷	۱۸/۹۴	۳/۹۴
۱۲	مترومانیلا	۸/۹	۳۳/۳۲	۱۶/۱	۳۲/۲۴	۳/۲۵
۱۳	تیانجین	۹/۲	۳/۰۶	۱۵/۷	۲/۵۹	۳/۰۴
۱۴	کلکته	۱۰/۷	۴/۹۷	۱۵/۷	۳/۹۱	۱/۶۵
۱۵	دهلی	۸/۲	۳/۷۸	۱۵/۶	۳/۸۸	۳/۳۶
۱۶	لوس آنجلس	۱۱/۵	۶/۰۹	۱۳/۹	۵/۸۴	۱/۱۶
۱۷	سئول	۱۱	۳۵/۰۹	۱۳/۸	۳۲/۴۱	۰/۹۲
۱۸	بوینس آیرس	۱۱/۴	۴۱/۱۴	۱۳/۷	۳۷/۵۷	۱/۰۲
۱۹	قاهره	۸/۶	۳۷/۴۸	۱۳/۴	۳۳/۳۸	۲/۱۷
۲۰	ریودوژانیرو	۱۰/۹	۹/۷۶	۱۳/۳	۸/۰۵	۰/۹۵
۲۱	بانکوک	۷/۱	۵۸/۳۴	۱۲/۷	۵۲/۱۰	۳/۰۶
۲۲	تهران	۶/۷	۲۰/۰۹	۱۱/۹	۱۶/۳۷	۲/۹۳
۲۳	استانبول	۶/۵	۱۹/۰۷	۱۱/۸	۱۸/۱۴	۳/۵۳
۲۴	اوزاکا	۱۰/۵	۱۱	۱۰/۶	۹/۹۵	۰
۲۵	مسکو	۹	-	۱۰/۴	-	۰/۶۹
۲۶	لیما	۶/۵	۴۳/۰۵	۱۰/۱	۴۱/۲۶	۲/۴۳
۲۷	پاریس	۹/۳	۲۲/۶۵	۹/۶	۲۰/۸۷	۰/۱۵
۲۸	حیدرآباد	۴/۱	۱/۹۱	۹/۴	۲/۳۴	۴/۴۸
۲۹	لاهور	۴/۲	۱۱/۰۵	۸/۸	۹/۸۳	۳/۸۶
۳۰	مدرس	۵/۳	۲/۴۴	۸/۴	۲/۰۸	۲/۱۳

مأخذ: United Nations (1993) در:

Fu-chen lo and Yue-man Yeung, ed. (1998): Globalization and the world of large cities, United Nations University press, Tokyo, NewYork, Paris.

۴. دگرگونی ساختار فضایی شهرها

مجموعه ویژگی‌های «اطلاعاتی» شدن^{۲۰} و جهانی شدن دوره تاریخی ما، و دگرگونی ساختارهای مولد خدماتی و صنعتی که به آن‌ها اشاره کردیم، به دگرگونی عمیقی در ساختار فضایی شهری

منتهی می‌شود. به هر حال، فرایندهای اقتصادی و فناورانه‌ای که مبنای این دگرگونی آمیخته با تاریخ، فرهنگ و نهادهای هر کشور، منطقه و شهر را می‌سازند، سبب تنوع فراوان در مدل‌های فضایی می‌شوند. به اعتقاد ما، شکل‌گیری ابرشهرها (= کلان‌شهرها^{۲۱}) و مناطق شهری خصوصاً در کشورهای جدید صنعتی شده، به مهم‌ترین پدیده شهری در قرن ۲۱، منجر خواهند شد. این موضوع یکی از مهم‌ترین بحث‌های جغرافیای شهری و جامعه‌شناسی شهری است؛ به ویژه این که تهران نیز در آینده نزدیکی یکی از این ابرشهرها می‌شود. جهان ما در سال ۲۰۱۰ شاهد ۳۰ انبوهکده بزرگ شهری (= کلان‌شهرها در جدول صفحه قبل) خواهد بود که در طول قرن ۲۱ میلادی تعداد و وضعیت آن‌ها به مراتب بیش‌تر و پیچیده‌تر خواهد شد.

۵. سود و زیان جهانی شدن: ابزارهای مورد نیاز جهانی شدن رویدادهای پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی بیانگر آن است که همه جمهوری‌های سابق این کشور در سلک کشورهایایی درآمده‌اند که نظام سرمایه‌داری را پذیرفته‌اند و در راه اداره امور اقتصادی و سیاسی کشورهای خود به شیوه‌های سرمایه‌داری روی آورده‌اند. ظاهراً تنها چین و کوبا به نظام سوسیالیستی خاص خود وفادار مانده‌اند و به طوری که پیداست، آن‌ها هم به تدریج در راه دگرگون کردن سوسیالیسم و پیوستن به قافله سرمایه‌داری‌اند. از این رو، سرنوشت نظام اجتماعی-اقتصادی و سیاسی قرن ۲۱ کره زمین سرمایه‌داری است و طبعاً با انواع و اقسام و درجات متفاوتی از تکامل سرمایه‌داری سروکار خواهیم داشت. سرشت سرمایه‌داری، انباشت ثروت از طرق گوناگون است، اما نباید اطمینان کرد که از راه گسترش و تعمیق سرمایه‌داری آزادی، دموکراسی و امنیت حقوقی تضمین شود. برانگیزنده و نیروی محرکه بازرگانی، سود است. مدیریت سرمایه‌داری برای این پدیده نیامده است که از اصول اخلاقی جهانی حمایت کند، بلکه خصلت سرمایه‌داری همه چیز را در خدمت سرمایه‌داری و انباشت ثروت می‌گیرد. حتی حفظ بازار نیازمند چیزی بیش از سود شخصی است.

بازیگران بازار رقابت می‌کنند تا سود ببرند. این‌ها اگر می‌توانستند، حتی رقابت را هم به کلی از میان برمی‌داشتند. کارتل‌ها

پروژه‌های شرکت مورد استفاده قرار گیرد. انعطاف و انطباق سیستم مولد جدید بر مبنای ترکیب تراکم کارکردها و کارکنان در مراکز یک شبکه جهانی و اتصال یک دسته از کارکردهای ثانویه به این مراکز که در اطراف یک منطقه، کشور و سیاره زمین پراکنده شده‌اند و به وسیله سیستم‌های سریع حمل و نقل، سیستم‌های رایانه‌ای و ارتباطات راه دور به یکدیگر مرتبط می‌شوند، میسر می‌شود [۹]. وقتی این فعالیت‌ها در مراکز کلان شهری متمرکز شوند، عوامل گوناگونی برای حفظ این تمرکز مشارکت می‌کنند. همه این عوامل با هم ترکیب می‌شوند تا شهرها را به مکان‌های کار و اقامت نخبگان حرفه‌ای و اجتماعی و مدیران اقتصادی جهان مبدل سازند.

با وجود این، علاوه بر تمرکز مدیریتی در مراکز مادر شهرهای بزرگ، یک شبکه پراکنده مرتبط برای مدیریت خدمات، در بخش‌های حاشیه‌ای مادرشهرها و در مراکز مادرشهری منطقه‌ای کوچک‌تر، استقرار یافته است. مراکز مدیریت ثانویه در آمریکا (مانند آتلانتا یا اواماها)، در اروپا (مانند بارسلونا، نیس، اشتوتگارت یا بریستول) و در آسیا (بمبئی، بانکوک یا شانگهای) ظهور کرده‌اند. بخش‌های حاشیه‌ای مادرشهرهای بزرگ مملو از فعالیت‌های خدماتی پیشرفته هستند. در برخی موارد، مراکز مدیریتی جدید در سایه مرکز شهر تأسیس شده‌اند. «لادو فوننس»^{۱۹} در پاریس بهترین مثال در این زمینه است. به طور کلی، اغلب فعالیت‌های خدماتی که از مراکز به بخش‌های حاشیه‌ای انتقال می‌یابند، عبارتند از کارهای روزمره اداری مرتبط با پردازش خودکار اطلاعات در مقیاس بالا که کارکنان زن غیردائم با حقوق پائین را به خدمت می‌گیرند. آنچه در فرایند فضایی توصیف شده اهمیت دارد، تمرکز یا پراکندگی فعالیت‌ها نیست، بلکه ارتباط بین این دو روند است؛ یعنی برقراری یک شبکه از مجموعه‌های تولید خدمت با سازماندهی به هم وابسته و دارای سلسله مراتب که با جریان‌های اطلاعات مخابره شده از راه دور کار می‌کند.

به طور خلاصه، جهانی شدن اقتصاد، و به خصوص خدمات پیشرفته‌ای که سیستم را به عنوان یک کل، سازماندهی و اداره می‌کنند، به پراکندگی فضایی کارکردها و همین‌طور تمرکز انحصاری کارکردهای مدیریتی در تعداد محدودی نواحی مادرشهر منتهی نمی‌شود. شهر جهانی، نیویورک، لندن یا توکیو نیست، حتی اگر آن‌ها مهم‌ترین مراکز مدیریتی سیستم باشند. شهر جهانی، شبکه‌ای از مراکز شهری در سطوح متفاوت و با کارکردهای گوناگون است که روی سراسر سیاره زمین گسترده شده‌اند. این شبکه به عنوان مرکز عصبی اقتصاد جدید، در یک سیستم در همکنش با ابعاد متفاوت عمل می‌کند که شرکت‌ها و شهرها باید به طور پیوسته و با انعطاف، خود را با آن سازگار کنند. سیستم شهر جهانی یک شبکه است و نه یک هرم و تغییر روابط با توجه به این شبکه، در حد وسیعی، سرنوشت شهرها و شهروندان را تعیین می‌کند.

و تراست‌ها برای انحصار و حذف رقابت هستند و امپریالیزم را آخرین مرحله سرمایه‌داری دانسته‌اند. امپریالیزم روز به روز بر دامنه انحصارات و جهانی شدن اقتدار سرمایه‌داری می‌افزاید. از این روست که نمی‌توان آزادی، دموکراسی و امنیت حقوقی را به حمایت نیروی بازار سرمایه‌داری سپرد. ما برای تأمین آزادی، دموکراسی و امنیت حقوقی، به نهادهای بین‌المللی تضمین‌کننده این حقوق اساسی بشر نیازمندیم.

به طور سنتی، وظیفه دولت‌های ملی حمایت از منافع جامعه بود، اما نفوذ دولت‌ها به تدریج کم‌رنگ شد و در عین حال، بازارهای سرمایه گسترش یافتند. اینک سرمایه می‌تواند، دولت‌ها را که اداره‌کننده و تنظیم‌کننده امورند، دور بزند و این دولت‌ها هستند که باید به شرایط سرمایه‌گردن نهند. البته از بسیاری جهات، جهانی شدن سرمایه مثبت است. مثلاً رقابت آزاد بیش‌تر تولید ثروت می‌کند تا کنترل‌های دولتی. به علاوه، از این که دولت‌های ملی از قدرت خود سوءاستفاده کنند، جلوگیری می‌کند و از این‌رو درجه‌ای از آزادی را فراهم می‌آورد که دولت‌ها نمی‌توانند نظیر آن را ارائه کنند. با این حال، جهانی شدن جنب منفی نیز دارد. مثلاً بازارهای مالی ناپایدارند و رقابت آزاد، نابرابری‌های ملی و جهانی را ایجاد و تشدید می‌کند. متأسفانه مؤسسات بین‌المللی موجود، مثل سازمان ملل متحد، برای حمایت از این منافع و علاقه‌های جهانی نامناسب هستند. این مؤسسات مجمع نمایندگان دولت‌ها هستند و دولت‌ها بی‌محابا از منافع خاص خود دفاع می‌کنند. زیان‌های بوروکراسی دولتی کشورها، در قالب بوروکراسی مؤسسات بین‌المللی نیز بیش‌تر و بیش‌تر می‌شوند.

برخوردهای جهان کنونی، دیگر بین کشورها روی نمی‌دهند، بلکه در درون کشورها جریان دارند. برای انسان‌هایی که در یک رژیم زورگو زندگی می‌کنند، در چارچوب نگرش سیاستمداران جهان غرب، حمایت بیرونی تنها راه نجات است. به نظر آن‌ها کشورهای دموکراتیک، آسیب‌های وارده به حقوق بشر مصوب سازمان ملل متحد را در مقیاس وسیع تحمل نمی‌کنند. از این‌رو خود را موظف می‌دانند، وارد معرکه برخوردهای محلی شوند؛ همان‌گونه که اخیراً در یوگسلاوی گذشت و یوگسلاوی را به راه دموکراسی آورد. اما این مداخلات، اثرات زیانبار جانی ناخواسته‌ای پدید می‌آورد. بنابراین پیشگیری از بحران را باید به طور قطع بر مداخله برتری داد.

بهترین راه پیشگیری از بحران، تقویت و توسعه «جامعه‌های باز»^{۲۲} است. در جامعه‌های باز انسان‌های دارای عقاید، خاستگاه و منافع گوناگون می‌توانند با یکدیگر در آزادی، همزیستی مسالمت‌آمیز کنند. از این‌رو برخی جامعه‌های دارای دموکراسی استوار را توصیه می‌کنند تا مشترکاً جامعه‌های باز را در کشورهای کم‌تر توسعه‌یافته، توسعه دهند. آمارتیا سن^{۲۳} برنده جایزه نوبل، به

درستی می‌گوید: توسعه را باید با آزادی سنجید و نه با تولید ناخالص ملی.

نظام جهانی سرمایه‌داری عرصه بسیار نامتوازی را در جهان پدید آورده است، به طوری که فاصله بین فقیر و غنی دائماً بیش‌تر می‌شود. باید راه‌هایی برای مقابله با این امر جست‌وجو شود. آخرین تغییرات ساختار مالی جهانی متعاقب بحران مالی بین‌المللی، منحصراً در چارچوب اصل بزرگی بازار عمل می‌کند. اما این کار کافی نیست. بازار مالی جهانی نیاز به بانک مرکزی جهانی یا نهادهای مالی بین‌المللی و مانند آن دارد تا بتواند، بازارهای مالی جهانی را در حالت و شرایط مساعد نگه دارد. لازمه گسترش دموکراسی در تک‌تک کشورها و نیز در سطح جهان، اتحاد جامعه‌های باز با یکدیگر است. این کار باید همراه با کمک‌های عمرانی و نیز تأسیس بانک مرکزی بین‌المللی و سازمان عمران انجام گیرد. باید جنبش ایجاد جامعه‌های جهانی را پدید آورد و قدم‌های مشخصی در این راه برداشت.

۶. جمع‌بندی

هر ساله دو اجلاس مهم جهانی درباره جهانی شدن و ضدجهانی شدن برگزار می‌شود: یکی اجلاس «داووس» است که همواره از بدو تأسیس، موافق جهانی شدن بوده است، و دیگری اجلاس سران ضدجهانی‌سازی^{۲۴} است. پیرامون اجلاس داووس، امسال نیز تظاهرات ضدجهانی‌سازی برقرار بود. برخی از شخصیت‌ها و پژوهشگران برجسته اسلامی نیز جهانی شدن را، نظیر مواضع مارکسیست‌های سابق، پدیده‌ای منفی می‌دانند. محمود ایوب، پژوهشگر برجسته اسلامی، جهان‌گستری را به این صورت تعریف کرده است: «می‌گویند که اکنون در دهکده‌ای جهانی زندگی می‌کنیم. چنانچه این حرف درست باشد، فرایندی است منفی. جهان‌گستری آخرین مظهر امپریالیسم غربی است» [۱۰].

سخنگوی جنبش اسلامی جوانان در مالزی نیز اعلام می‌کند: «جهان‌گستری در واقع صورتی از جهان‌خواری است که به وسیله آن، اقتصادهای مسلط غربی به راحتی می‌توانند همه ما را فروبیلند، به اسطوره حاکمیت ملی برای همیشه پایان دهند، و مبارزه همه مردم جهان سوم را - مردمی که می‌خواهند بر مقدرات خود حاکم باشند - به سخره بگیرند. اگر قرار است یک جهان تحقق یابد، باید جهان مردم باشد، نه جهان خدایان و بندگان» [۱۱].

اما واقعیت این است که روند جهانی شدن گسترش و تعمیق پیدا می‌کند و جهان‌شهرها، گرگ‌های مهم ارتباطات و غنای جهانی شدن هستند. شبکه‌های رسانه‌ای و شبکه ارتباطات همه‌جانبه فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و قضایی پیوسته تارهای عتکبوتی خود را به صورت امواج الکترونیک و مواصلات عظیم هوایمی و راه‌های دریایی، هوایی و خشکی به شدت گسترش می‌دهند،

نمی توان برای جهانی شدن و جهانی سازی اقتصادی و چگونگی تأثیرات آن بر ترکیب مادی و معنوی هویت ملی در جامعه ما، توضیحی علمی ارائه کرد... جهانی شدن و جهانی سازی دموکراتیک در دفاع از آزادی و دموکراسی، بر اساس صیانت از حق حیات و حرمت انسانی و حاکمیت و مالکیت جامعه، بدیلی با پایگاه اجتماعی وسیع مردمی علیه جهانی شدن و جهانی سازی سرمایه داری است» [۱۶].

زیرنویس

1. global cities	2. Telecommunication
3. Transactions	4. Khabarovsk
5. Anchorage	6. Niigata
7. Seoul	8. Harbin
9. Vladivostok	10. Nahodka
11. Free Trade Agreement	12. Zacalo
13. Santa Fe	14. Hewlett Packard
15. Cifra Group	16. Televisa
17. Cappelin	18. Michelson & Wheeler
19. La Defense	20. Informationalization
21. Megacities	22. open societies
23. Amartya Sen	24. Anti-globalisation Summit

منابع

۱. با استفاده از فصل دوم کتاب: Borga, Jordi & Castells, Manuel (1996): Local & Global, Management of Cities in the Information Age, UK, London, pp. 16-27.
۲. همان، ص ۱۶ و ۱۷.
3. Kiselyova, E., M. Casells and A. Granbrg (1996): The Missing Link: Siberian Oil and Gas in the Pacific Economy research monograph, University of California, Berkeley.
4. Gamboa de Buen, J (1994): Ciudad de México: Una Visión Fondo De Cultura Económica, Mexico City.
5. Araneta, F (1995): Mexico City in the Global Economy Department of City and Regional Planning, University of California, Berkeley.
6. Skezely, G (1993): "Mexico's international strategy: looking east and west", توکلی، زهره. جهانی شدن: فرصت‌ها و چالش‌های فرارو، گزارشی از همایش هویت ملی و جهانی شدن، دانشگاه تهران، ۴ و ۵ خرداد ۱۳۸۳. فرهنگ پژوهش. شماره پیاپی ۱۵۳. سه شنبه ۹ تیر ۱۳۸۳. ص ۸-۹.

به طوری که «شبکه‌های ارتباطی امروز کوچک‌ترین سلول‌های جامعه، یعنی انسان‌ها را بدون واسطه دولت‌ها و حکومت‌ها مورد خطاب قرار می‌دهند. به این دلیل، مدارات جدید توزیع قدرت و اطلاعات ترسیم می‌شوند که دولت‌های جهان سوم آن‌ها را مغایر با امنیت خود می‌دانند» [۱۲].

یکی از زیان‌های ناشی از جهانی شدن، ایجاد فقر متمرکز به ویژه در شهرهای بزرگ جهان سوم است. اما مهم‌ترین آسیب جهانی شدن، جریان تروریسم ارتباطی است، بدین معنی که با اقبای انبوه اطلاعات، جوامع را در حالت بی‌تصمیمی قرار می‌دهند و از این رو خطر انبوه اطلاعات با خطر بی‌اطلاعاتی یکسان است [۱۳].

به هر حال، علاوه بر قسمت‌هایی از جهان که در قلمروی مستقیم جهانی شدن هستند (اروپا، آمریکا، شرق و جنوب شرق آسیا، شرق روسیه و جهان‌شهرهایی از قاره‌های آمریکای جنوبی، آسیا و آفریقا)، مناطقی نیز در جهان وجود دارند که هنوز تحت سیطره جهانی شدن اقتصادی قرار ندارند (مثل کشورهای بسیار فقیر و بیماری‌زده قلب آفریقا، از جمله رواندا، بروندي، بورکینافاسو و کشورهای آسیای مرکزی) و تلاش گسترده‌ای برای کشاندن آن‌ها به حلقه جهانی شدن توسط کشورهای بزرگ صنعتی انجام می‌گیرد.

واقعیت این است که روند جهانی شدن در تار و پود جهان غرب و شرق رخنه کرده است و به طور سرسام‌آوری کشور ما، به ویژه تهران و شهرهای بزرگ دیگر را، در شبکه خود قرار می‌دهد. راهبرد درست عبارت از کاربرد صحیح عقل در جهان عقلانیت است که مشارکت خلاق در چارچوب مصالح و منافع ملی را می‌طلبد: «با توجه به این که جهانی شدن نه اجازه می‌گیرد و نه می‌توانیم آن را صددرصد بپذیریم، هنر نخبگان جامعه ما مدیریت بحران به معنی تبدیل تهدیدها به فرصت است. در غیر این صورت، در جامعه ما که در حال گذار به یک جامعه کثرت‌گرا و پلورال است، تلاطمات هویتی بسیار شدیدی را شاهد خواهیم بود... اگر مدعی هستیم که تمدن چند هزار ساله داریم، باید امروز با تولید فکر و اندیشه، روند جهانی شدن را بو می‌کنیم؛ وگرنه کسی برای تاریخ‌سازی از ما اجازه نمی‌گیرد و به قول داریوش شایگان دیری نمی‌پاید که ما به تعطیلات خواهیم رفت» [۱۴].

به نظر حسین بشیریه نیز چنین می‌رسد که: «فشارها و فرایندهای جهانی شدن خواه‌ناخواه مقاومت‌های فرهنگی و سیاسی را در کشور تضعیف می‌کند و چاره‌ای جز پذیرش نظم نوین باقی نمی‌گذارد» [۱۵]. اما نظر شاپور رواسانی در سخنرانی «جهانی شدن و اقتصاد» شایسته توجه دقیق در تحلیل فرایند جهانی شدن و راه جست‌وجوی بدیل آن است: «بدون شناخت امپریالیسم سرمایه‌داری و توجه به این حقیقت که شیوه تولید سرمایه‌داری محتوای اقتصادی و اجتماعی جهانی شدن و جهانی سازی است و بدون شناخت شیوه تولید در جامعه ما،

رویکرد سیستمی در جغرافیا

و

برنامه ریزی شهری

دکتر اکبر پرهیزکار

عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه تربیت مدرس

حسن اسماعیل زاده

کارشناس ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری از دانشگاه تربیت مدرس

کلید واژه‌ها: سیستم، برنامه ریزی شهری، جغرافیا، سیستم های شهری.

۱- مقاله

یکی از اساسی ترین اصولی که در هر جامعه ای، بدون توجه به درجه پیشرفت و نظام سیاسی- اقتصادی حاکم بر آن صادق است، ارتباط بسیار پیچیده و تنگاتنگ تمامی مسائل و امور اجتماعی اعم از: فرهنگی، بهداشتی، آموزشی، سیاسی، اقتصادی، و تأثیر و تأثر متقابل آن‌ها بر یکدیگر است. یعنی هر تصمیم و حرکت به ظاهر کوچکی که در یکی از بخش های جامعه رخ می دهد، صرف نظر از تأثیر مستقیم آن بر بخش مورد نظر، به طور مستقیم و غیر مستقیم، ملموس و غیر ملموس و آشکار و پنهانی بر سایر بخش های جامعه تأثیر می گذارد و یک سلسله کنش و واکنش در تمامی سطح ها و لایه های جامعه به وجود می آورد.

طبیعی است که اقدام به هر کاری، بدون آگاهی، هماهنگی و برنامه ریزی هرگز نتیجه نمی دهد و آثار منفی و سوئی بر بخش های دیگر جامعه خواهد داشت. بدینسان لازم است در اموری که انجام می دهیم، رویکرد سیستمی را محور کارهایمان قرار دهیم و براساس این نگرش، سیستم خود را هدایت کنیم.

چکیده

مفهوم اصلی «نگرش سیستمی»^۱

را لودویک فون برتالانفی^۲ ارائه کرده است

و از نیمه قرن بیستم به بعد، نه تنها در مدیریت،

بلکه در دیگر رشته ها نیز از آن استفاده می شود.

نگرش سیستمی، هم جزئی نگر است و هم کلی نگر.

یعنی از یک طرف توجه خود را به اجزا و عناصر سیستم

معطوف می کند و از طرف دیگر، آن را درون یک سیستم بزرگ تر

و در محیط خود مورد توجه قرار می دهد. می توان گفت که این

نگرش، دیدی جامع نسبت به امور دارد و قبول نکردن این رویکرد،

احتمالاً به درهم ریختگی همه متغیرهای مربوطه و عدم شناخت نقش

هر یک از متغیرها می انجامد.

هدف از تدوین مقاله حاضر این است که تا حدودی با مفاهیم

سیستم و نگرش سیستمی آشنا شویم و بدانیم که انواع و اجزای

سیستم ها کدامند. پس از توضیح کلیاتی در زمینه سیستم، سعی

کرده ایم جایگاه آن را در جغرافیا و برنامه ریزی شهری مشخص کنیم

و تا حدودی با سیستم های شهری آشنا شویم. در نهایت، نتیجه ای

که از این مباحث گرفته شده، این است که در دنیای امروزی که همه

امور در ارتباط با هم قرار دارند، بدون رویکرد سیستمی نمی توان به

نتیجه رسید.

۲. بین عناصر و اجزای سیستم ارتباط وجود دارد (رضایان، ۱۳۶۷).

۳. رویکرد سیستمی

زرف نگری به یک سیستم، طرز تفکری را پدید می آورد که می تواند به عنوان یک روش، برای برخورد با هر مسأله ای مورد استفاده قرار گیرد. این طرز تفکر یا نگرش که «رویکرد» یا «دیدگاه سیستمی» نام دارد،

پویاست؛ زیرا با تغییرات و آهنگ دگرگونی متغیرهای موجود در سیستم سروکار دارد.

در رویکرد سیستمی، پنج عامل هدف ها^۱، اجزای تشکیل دهنده^۲، محیط^۳، منابع^۴ و مدیریت^۵ حائز اهمیت هستند:

- مقاصد و منظورهایی

که یک سیستم برای نیل به

آن ها در تلاش است، هدف های سیستم نام دارد.

- قسمت ها و زیر سیستم های یک سیستم، اجزای تشکیل دهنده^۲ آن هستند.

- همه عوامل و عناصر موجود در خارج از سیستم، محیط آن را تشکیل می دهند.

- وسایل موجود در دسترس سیستم، به منظور توانا ساختن

سیستم برای نیل به هدف های آن، منابع سیستم نام دارد.

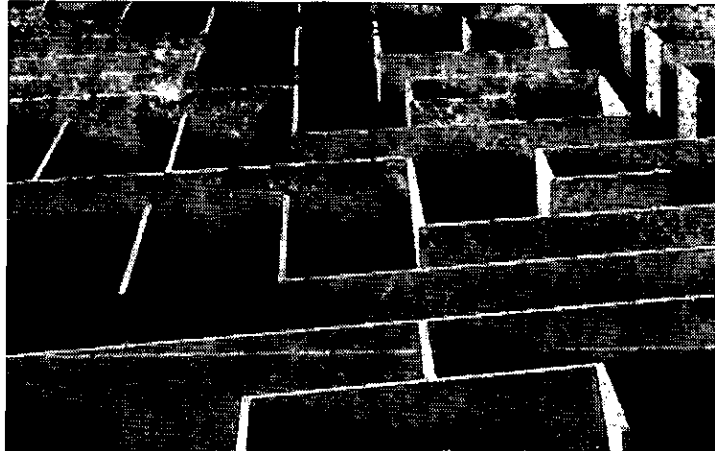
- مدیریت سیستم نیز اساساً دربرگیرنده سه وظیفه اصلی برنامه ریزی^۱، اجرا^۲ و کنترل^۳ است (صادقی، ۱۳۷۷).

۴. مقایسه رویکرد سیستمی و رویکرد عقلانی (کلاسیک)

رویکرد سیستمی	رویکرد کلاسیک
قواعد	قواعد
- تناسب (در رابطه با محقق)	- آشکار بودن
- کلی گرایی (در رابطه با محیط سیستم)	- تأویل گرایی (با اولویت تحلیل)
- پایان نگری (تحقیق در رفتار سیستم)	- علت گرایی (استدلال خطی)
- خلاصه کردن (برای ارائه تصویری از سیستم) (دوران، ۱۳۷۰)	- جامعیت

۲. تاریخچه و مفاهیم سیستم

نگرش سیستمی، پیشینه ای بسیار قدیمی دارد. از زمان های دور، دانشمندانی مانند افلاطون، ارسطو، ابن خلدون، مولوی و بعدها هگل، هرمان هسه و... به مفهوم سیستم توجه داشته اند. در قرن بیستم، این مفهوم (در سال ۱۹۲۰) با عنوان «مجموعه ها» وارد ریاضیات شد. پس از آن در سال ۱۹۵۰، با عنوان «نظریه سیستم ها»^۳ گسترش یافت و بالاخره در

سال ۱۹۶۰، این نگرش توسط لودویک فون برتalanفی با عنوان «نظریه عمومی سیستم ها» مطرح شد و در همه رشته ها تعمیم یافت و به شهرت جهانی رسید (یمنی، ۱۳۷۰).

به طور کلی، تعریف های متعددی از مفهوم سیستم صورت گرفته است که در این جا به چند مورد از آن ها اشاره می کنیم:

به نظر برتalanفی، سیستم عبارت است از مجموعه واحدهایی که بین خود ارتباط متقابل دارند (یمنی، ۱۳۷۰).

از نظر چارلزوست چرچمن، سیستم مجموعه ای از اجزای به هم وابسته ای است که در راه نیل به هدف های معینی با هم هماهنگی دارند (اصلانی، ۱۳۵۸).

همچنین، شمس السادات زاهدی، سیستم را مجموعه ای از اجزای به هم وابسته می داند که به علت ارتباط حاکم بین اجزای خود، کلیت جدیدی احراز کرده اند، از نظم خاصی پیروی می کنند و در جهت هدف معینی فعالیت می کنند (زاهدی، ۱۳۷۴).

به نظر دکتر اقتداری نیز، سیستم مجموعه ای از اجزای به هم وابسته است که این سیستم به معنای یک کل است و از ترکیب اجزای

متعددی تشکیل یافته است (اقتداری، ۱۳۸۰).

وجه مشترک همه تعریف های سیستم عبارت است از:

۱. سیستم، نمودی یکپارچه از مجموعه عناصری است که در کنار هم قرار دارند.

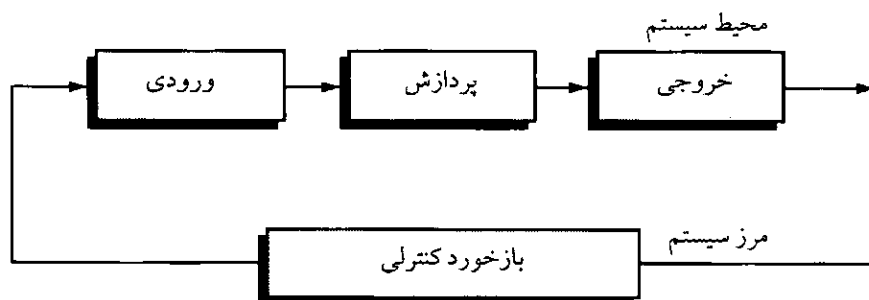
صوتی حاصل می‌شود، خروجی سیستم بیولوژیکی بدن است (همان).

۶-۴. کنترل و بازخورد^{۱۵}

کنترل، فرایند سنجش و مقایسه عملکرد واقعی سیستم با معیارها و ضوابط از پیش تعیین شده است. بازخورد نیز اطلاعاتی درباره عملکرد واقعی سیستم و خروجی سیستم است (ذاکری، ۱۳۷۵).

۶-۵. محیط سیستم^{۱۶}

محیط سیستم، آن دسته از عوامل خارج از آن هستند که بر رفتار سیستم اثر می‌گذارند و تعیین می‌کنند که سیستم چگونه باید انجام وظیفه کند. در واقع، محیط سیستم همان عواملی هستند که در خارج از سیستم قرار گرفته‌اند (اصلائی، ۱۳۵۸). مثلاً محیط یک سیستم تجاری شامل رقیبان، خریداران، فروشندگان، دولت، سهامداران و غیره است که با توجه به این عوامل، سیستم باید به فعالیت‌های خود ادامه دهد (ذاکری، ۱۳۷۵).

۷. مرز سیستم

از عناصر سیستم است که علاوه بر عناصر درونی سیستم، عوامل دیگری نیز در تعیین رفتار آن، مؤثر هستند. در واقع، رفتار عناصر درونی هر سیستم، تحت تأثیر محدودیت‌هایی هستند که از سوی همسایگان سیستم (در محیط خارجی) به آن‌ها تحمیل می‌شود. البته عناصر موجود در طول مرزهای سیستم نیز نسبت به محیط خارجی واکنش نشان می‌دهند. مثلاً شرکت‌های استخراج نفت و گاز که سرگرم حفاری در نقاط دنیا هستند، باید به مسأله نگرانی مردم از آلودگی محیط توجه کنند (رضائیان، ۱۳۶۷).

۸. انواع سیستم

سیستم‌ها برحسب مورد، به روش‌های گوناگونی طبقه‌بندی شده‌اند که از آن جمله می‌توان، سیستم‌های بسته و باز را نام برد.

۵. فرایند رویکرد سیستمی

رویکرد سیستمی در قالب روش کلی حل مسأله، شامل اقدامات زیر است:

۱. تعیین و شناخت مسأله در بطن کلی سیستم
۲. جمع‌آوری اطلاعات مربوط به سیستم
۳. تعیین راه‌حل‌های گوناگون
۴. ارزشیابی راه‌حل‌های تعیین شده
۵. انتخاب بهترین راه‌حل
۶. اجرای راه‌حل انتخابی
۷. ارزشیابی میزان موفقیت راه‌حل اجرا شده (صادقی، ۱۳۷۷)

۶. اجزای سیستم

اجزای سیستم یا همان عناصر سیستم، عواملی هستند که موجودیت سیستم را شکل می‌دهند و در رسیدن به هدف‌های سیستم آن‌ها را یاری می‌دهند. این اجزا عبارتند از:

۶-۱. ورودی سیستم^{۱۱}

آنچه وارد سیستم می‌شود و بدون وجود آن سیستم قادر به کار نیست، ورودی سیستم نام دارد؛ مثلاً اتومبیلی که در مخزن خود بنزین ندارد. بدیهی است که نمی‌تواند حرکت کند. بنابراین، هر سیستمی به ورودی نیاز دارد.

۶-۲. واحد پردازش^{۱۲}

فرایند تبدیل ورودی سیستم به خروجی مورد نظر، «پردازش» نام دارد. به بیان دیگر، فعل و انفعالاتی که در درون سیستم به وقوع می‌پیوندد تا آنچه را که سیستم دریافت داشته است به خروجی مناسب خود تبدیل کند، پردازش نام دارد؛ مانند تولید و انجام محاسبات (در برخی منابع، به جای واحد پردازش از اصطلاح ذخیره استفاده می‌شود (Riee, 1970)).

۶-۳. خروجی سیستم^{۱۳}

آنچه از یک سیستم به خارج از سیستم منتقل می‌شود و یا به بیان دیگر، آنچه که حاصل پردازش سیستم است، خروجی سیستم نام دارد. برای مثال، مواد خام به سیستم تولیدی کارخانه وارد می‌شوند و سرانجام محصول تمام شده به عنوان خروجی سیستم به دست می‌آید. یا بیان سلام و احوالپرسی که بر اثر ارتعاش تارهای

۱-۸. سیستم‌های بسته^{۱۷}

سیستمی است که با محیطش هیچ‌گونه ارتباطی به صورت مبادله انرژی و اطلاعات نداشته و همواره با محیط، در حال تعادل ایستا باشد و تنها در یک مسیر مشخص و از قبل تعیین شده حرکت کند. سیستم‌های فیزیکی از این قبیلند (ذاکری، ۱۳۷۵).

۲-۸. سیستم‌های باز^{۱۸}

سیستم‌هایی هستند که به طور مستمر، ورودی خودشان را از محیط دریافت می‌کنند و پس از تبدیل به صورتی دیگر، آن را به محیط بازمی‌گردانند. سیستم‌های شهری و سیستم‌های اجتماعی از این دسته‌اند. ساده‌ترین نوع یک سیستم باز، یک موجود تک‌یاخته و پیچیده‌ترین آن، سازمان است که انسان و ماشین اجزای آن هستند (همان).

در یک سیستم باز، مدیران باید به طور دائم در رقابت و جست‌وجو برای کسب منابع باشند، درست همان‌گونه که باید مدام به تقاضای مشتریان یا ارباب‌رجوع پاسخ دهند. سازمان‌ها زمانی باقی و پابرجا می‌مانند که مدیران آن‌ها در مقابل محیط به تفحص‌های موفقیت‌آمیز دست بزنند و عکس‌العمل‌های هوشیارانه‌ای از خود نشان دهند (دری و آذرنیا، ۱۳۷۵).

۹. جایگاه نگرش سیستمی در جغرافیا

جغرافیا همواره از دو جزء اصلی انسان و محیط تشکیل شده است که این دو جزء، ارتباط متقابل با هم دارند و یک سیستم را به وجود می‌آورند. جغرافیا نگرشی ترکیبی و کل‌نگر دارد و روشی اصلی مطالعه در جغرافیا نیز ترکیبی و کل‌نگرانه است.

بدین ترتیب، با توجه به نگرش ترکیبی و کلیت‌یابی جغرافیا، پدیده‌ها همان‌گونه که هستند، مطالعه می‌شوند. به عبارت دیگر، در جغرافیا کلیت پدیده‌ها مورد توجه است، نه اجزای هر پدیده به صورت مجرد. هدف اساسی جغرافیا نیز آشکار کردن درهم‌تنیدگی این پدیده‌های مرکب و واقعیت‌های موجود آن‌هاست. موضوع اصلی مطالعات جغرافیایی، «سیستم انسان-محیط»^{۱۹} است. برای کشف ماهیت این سیستم لازم است، محیط و انسان را به خوبی بشناسد، روابط این دو یا نقش هر یک را در سیستم معین کند و تأثیر انسان را در نقش عامل سازمان بخشیدن به محیط زمین به منظور ایجاد شرایط بهتر برای زندگی بررسی کند (معافی، ۱۳۶۷).

۱۰. سیستم‌های جغرافیایی

ویلسون و کرکبلی (۱۹۷۵) معتقدند، سیستم‌های مورد توجه جغرافیدانان می‌توانند به سیستم‌های جغرافیای انسانی و جغرافیای طبیعی تقسیم شوند. اما زیرمجموعه‌های بعدی این تقسیم‌بندی

مستلزم شناخت مفاهیم پوششی جایگزین است. جغرافیای انسانی شامل مردم و فعالیت آن‌ها، توزیع فضایی (جغرافیای جمعیت و جغرافیای اجتماعی)، سازمان‌های تولیدکننده کالا و خدمات (جغرافیای اقتصادی)، استفاده از منابع طبیعی (جغرافیای منابع طبیعی) و موضوعات خاصی همانند جغرافیای کشاورزی است. تجزیه و تحلیل فضایی شامل شکل‌های گوناگون مناطق، بخش‌ها و شهرهای نسبتاً مهم و یا مناطق شهری (جغرافیای شهری و منطقه‌ای) است. همچنین، به استفاده از مبحث قدیمی تر و لیکن هنوز هم مهم جغرافیای منطقه‌ای، به عنوان جریان جغرافیایی در طول زمان و در دوره‌های طولانی، توجه می‌کنند. چنین فعالیتی ممکن است، تحت عنوان جغرافیای تاریخی تلقی گردد.

جغرافیدانان طبیعی، شکل‌های زمین و جریان انتقال رسوبات (ژئومورفولوژی)، روابط فضایی گیاهان و حیوانات و تحرکات درونی آن‌ها در خاک (جغرافیای زیستی) را مطالعه و بررسی می‌کنند. آن‌ها همچنین، نگران الگوی آب و هوا در مقیاس جهانی و محلی و عوامل مؤثر بر آب و هوا، به خصوص در رابطه با خاک و چرخه هیدرولوژیکی هستند. آب به عنوان عنصری حیاتی، در بیش تر سیستم‌های طبیعت‌نگاری و الگو و جریانی که حرکت آن‌ها در دست دارد، بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد (هیدرولوژی) (برتوگلیا، ۱۹۸۷).

۱۱. ویژگی‌های برخورد سیستمی در جغرافیای شهری

در جغرافیای شهری، هنگام تحلیل تعامل فضایی در سطح ناحیه‌ای، برخورد سیستمی مزیت‌های زیر را داراست:

- الف) بررسی سکونتگاه‌های ناحیه
- ب) شناخت حوزه نفوذ و مکان‌های مرکزی
- ج) شناخت الگوهای پیوستگی کارکردهای گوناگون

این اطلاعات به همراه تحلیل روابط فضایی، شناخت سطح توسعه سکونتگاه‌ها را میسر می‌سازد. همچنین، میزان دسترسی مردم به انواع کارکردها در سطح‌های گوناگون سکونتگاهی را تعیین می‌کند تا سرمایه‌گذاری‌های لازم برای تحقق هرچه بیش‌ترین دسترسی صورت گیرد یا تکمیل شود و همه نقاط از شرایط توسعه اجتماعی-اقتصادی بهره‌مند شوند (مرصوص، ۱۳۷۹).

۱۲. روند شکل‌گیری نگرش سیستمی در برنامه‌ریزی شهری

رویکرد سیستمی در عرصه برنامه‌ریزی، ابتدا در دهه ۱۹۶۰ در کشورهای انگلستان و ایالات متحده آمریکا به ظهور رسید. در نتیجه، الگوی جدیدی از نظام طرح‌های توسعه و عمران شهری به کار گرفته شد که به سرعت جای الگوی طرح‌های جامع-تفصیلی را گرفت و

به صورت‌های گوناگون در عموم کشورهای توسعه‌یافته رواج پیدا کرد. نخستین طرح‌های الگوی جدید، طبق قانون برنامه‌ریزی شهری و روستایی انگلستان (۱۹۶۸)، به صورت نظام «طرح‌های ساختاری» و «طرح‌های محلی» به مرحله اجرا گذاشته شد. در ایالات متحده نیز، طرح‌های توسعه و عمران شهرهای جدید با عنوان «طرح‌های راهبردی» از دهه ۱۹۶۰ به بعد رواج پیدا کردند. همچنین در فرانسه، آلمان، ژاپن، سوئد و سایر کشورهای پیشرفته، مبانی و محتوای الگوی طرح‌های ساختاری-راهبردی با شکل‌ها و عنوان‌های گوناگون مورد پذیرش و اجرا قرار گرفتند. در دهه‌های بعد، برخی از کشورهای در حال توسعه نیز، تحت تأثیر کشورهای پیشرفته و توصیه نهاد‌های بین‌المللی، به تدریج به این الگوی جدید روی آورده‌اند که هم از نظر انطباق با شرایط محلی و هم از نظر روش‌های اجرایی، از انعطاف و کارآمدی بیش‌تری نسبت به طرح‌های جامع سنتی برخوردار است. به‌طور خلاصه می‌توان گفت، در حال حاضر، مبادی و اصول ساختاری-راهبردی، کاربرد عام و فراگیری در جهان پیدا کرده‌اند (مهندسان مشاور فرهاد، ۱۳۷۹).

۱۳ روند رواج الگوی طرح‌های شهری

الگوی طرح‌های جامع و تفصیلی در شهرسازی، تحت تأثیر نظریه برنامه‌ریزی جامع، ابتدا در اوایل قرن بیستم توسط کسانی چون پاتریک گدس و لوئیز مامفورد بنیاد گذاشته شد و در کشورهای انگلستان و آمریکا جنبه قانونی و رسمی پیدا کرد. سپس از طریق جنبش «شهرسازی مدرن» (منشور آتن، ۱۹۳۳)، به صورتی فراگیر در جهان به کار گرفته شد (همان). گدس در کتاب خود با عنوان «شهرها در تحول»، خاطر نشان کرد که ارگانسیم شهری را باید به مثابه «تجمع بشری» دانست که در مسیر تحول خود، همواره از محیط‌های دور و نزدیک خویش متأثر است (مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۸۰). در این شکل از برنامه‌ریزی شهری، پهنه شهر طبق موازین عقلی و علمی، مورد بررسی و تحلیل (از طریق استقرار و قیاس) قرار می‌گیرد و براساس آن، آینده مورد نظر شهر تصویر می‌شود.

محصول نهایی این فعالیت، ارائه «طرح جامع و تفصیلی» است که به صورت کامل و قطعی، وضعیت کالبدی شهر و کاربری زمین را در حال و آینده، در قالب نقشه‌های تفصیلی و ارقام دقیق، معلوم می‌کند. این طرح‌ها، معمولاً به صورت قطعی و تغییرناپذیر، به عنوان سند قانونی و الزام‌آور، مبنای اقدامات بخش عمومی و خصوصی در شهر قرار می‌گیرند. الگوی برنامه‌ریزی جامع-تفصیلی، به دلیل خصلت نظری خود، اصولاً بر مبنای صرفاً تجربیدی و منطقی استوار است که بیش‌تر به سمت اندیشه‌های هندسی و کالبدی گرایش دارد و بیش از حد به رویکرد تفصیلی و پیش‌بینی

جزئیات برای آینده علاقه‌مند است. به همین دلیل، الگوی طرح‌های جامع که به نام «برنامه‌ریزی نقشه‌آبی» معروف شده است، بیانگر خصلت نقشه‌های اجرایی «اوزالیدی» است و خصوصیات و محدودیت‌های طرح جامع را نشان می‌دهد.

به دنبال بروز مشکلات و ناکامی‌های طرح‌های جامع در عمل (مانند مشکلات نظری، روش‌شناختی، اجرایی و مدیریتی)، از دهه ۱۹۶۰ به بعد، در اروپا و آمریکا نسبت به این گونه برنامه‌ریزی شهری انتقادات وسیعی مطرح شد و الگوی برنامه‌ریزی سیستمی به عنوان جانشین الگوی طرح‌های جمع در اروپا و آمریکا در دستور کار قرار گرفت. در انگلستان با تصویب قانون برنامه‌ریزی شهری و روستایی، الگوی طرح‌های ساختاری-محلی که براساس رویکرد سیستمی استوار بود، به‌طور رسمی جانشین الگوی طرح‌های جامع و تفصیلی سنتی شد. به‌طور کلی می‌توان گفت، از اواخر دهه ۱۹۶۰ به بعد، تقریباً در سراسر اروپا، ایالات متحده آمریکا، کانادا و سایر کشورهای توسعه‌یافته مثل ژاپن، الگوی طرح‌های ساختاری-راهبردی که ویژگی‌های زیر را داشت، رواج پیدا کرد:

۱. تفکیک راه‌های برنامه‌ریزی (برنامه‌ریزی راهبردی- طرح‌های اجرایی)
۲. تلفیق فرایند تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری
۳. تأکید بر انعطاف‌پذیری، پویایی و اصلاح‌پذیری
۴. تلفیق هدف‌های کالبدی با هدف‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۵. تأکید بر عدم تمرکز و فرایند چرخه‌ای (از بالا به پایین و برعکس)
۶. تأکید بر افق زمانی کوتاه‌مدت و گام‌به‌گام (مهندسان مشاور فرهاد، ۱۳۷۹)

۱۴ مراحل برنامه‌ریزی (نظریه‌ها)

در تکامل نظریه برنامه‌ریزی، سه مرحله کاملاً متفاوت را می‌توان مشاهده کرد:

نخستین مرحله از شروع برنامه‌ریزی شهری تا اواسط دهه ۱۹۶۰ شکل گرفت. این مرحله در طرح‌های توسعه اولیه که پس از تصویب قانون برنامه‌ریزی شهری و روستایی ۱۹۴۷ انگلستان تدوین شدند، متبلور است. می‌توان آن را عصر «طرح جامع» یا دوره برنامه‌ریزی کلیشه‌ای نامید.

دومین مرحله از حدود سال ۱۹۶۰ آغاز شد و از طریق ایجاد «گروه مشورتی برنامه‌ریزی» در سال ۱۹۶۵ و تصویب قانون برنامه‌ریزی شهری و روستایی در سال ۱۹۶۸، جایگزین نگرش نخست شد. این مرحله را می‌توان مرحله «نگرش سیستمی» به برنامه‌ریزی دانست.

سومین مرحله در اواخر دهه ۱۹۶۰ و اوایل دهه ۱۹۷۰، شکل گیری و تکامل را آغاز کرد و برنامه ریزی «مشارکتی-هم ستیزی» نام دارد (پتر هال، ۱۹۹۲).

۱۵. تفاوت برنامه ریزی جامع با برنامه ریزی سیستمی

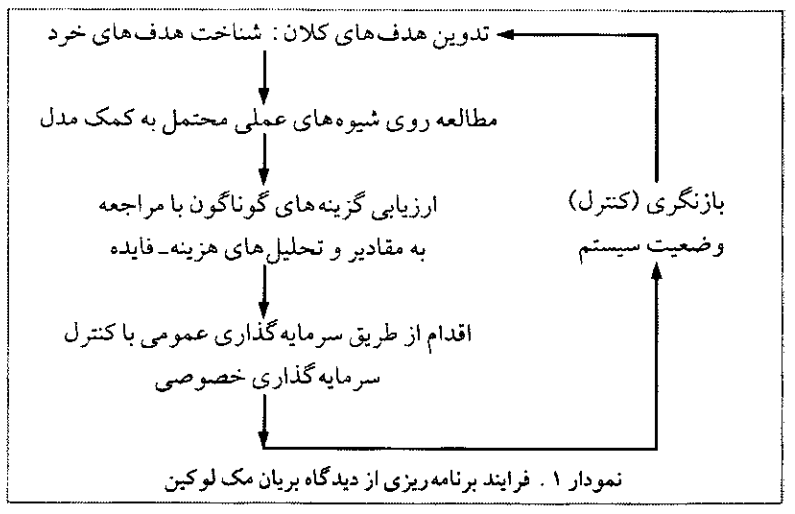
یکی از تفاوت های برنامه ریزی بر اساس طرح جامع با نگرش سیستمی در برنامه ریزی این است که در نوع اول، برنامه ریزی با تهیه طرح و تصویری تفصیلی از برخی شرایط مطلوب آینده در مدت زمانی معین (معمولاً ۲۰ تا ۲۵ سال)، مشخص می شود. برنامه ریزانی چون پاتریک گدس و ابرکرامبی، از پیروان این نوع برنامه ریزی محسوب می شوند. تفاوت دیگر این است که برنامه ریزی قدیمی (جامع) به ارائه مشروح و جزئی به جزء وضعیت نهایی مطلوب آینده بر حسب ترسیم الگوهای کاربری زمین علاقه مند بود، ولی رویکرد سیستمی که در طرح های ساختاری جدید انگلستان-

نمودار ۱ نشانگر حرکت برنامه ریزی در خطی مستقیم از زنجیره ای از فرایندهاست که به طور ثابت توسط یک حلقه بازگشت (باز خورد) تکرار می شوند.

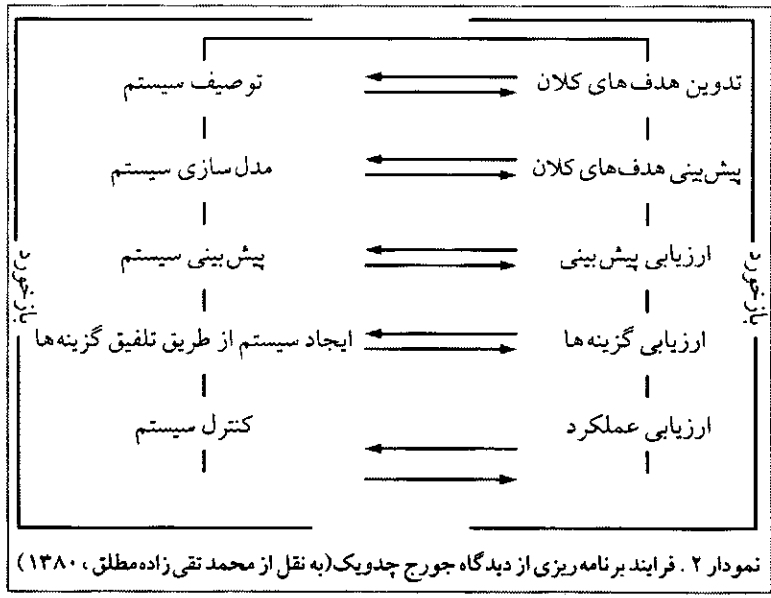
چدویک نیز توصیفی از رویکرد برنامه ریزی سیستمی ارائه کرده که در نمودار ۲ آورده شده است. در این نمودار، تمایز روشنی میان مشاهده سیستم تحت کنترل (سمت راست نمودار) و اقدامات برنامه ریزان در تمهید معیارهای کنترل و آزمایش آن ها (سمت چپ نمودار)، ترسیم شده است. حلقه های بازخورد در جای مناسب در هر دو سمت نمودار تعبیه شده اند و نشان دهنده چرخه ای بودن کل فرایند هستند. به علاوه، در هر مرحله از فرایند، برنامه ریزان موظفند میان مشاهدات خود از سیستم، با تدوین ضوابط کنترل کننده ای که در صدند برای سیستم به کار بندند، رابطه برقرار سازند (پتر هال، ۱۹۹۲).

۱۶. سیستم های شهری

۱-۱۶. تعریف و مفهوم
سیستم های شهری^{۱۱} آرایشی هستند از شهرهایی که در یک فضای معین و در ارتباط با هم، از طریق تحرک های جمعیتی و جریان کالا و افکار و عرضه خدمات، گسترش و سازمان می یابند. این عوامل، محرک سیستم های شهری هستند و آن را پویا می سازند. بدینسان هیچ شهری نمی تواند به صورت منفرد و مجزا و بدون روابط متقابل با دیگر شهرها به حیات خود ادامه دهد.
بدین ترتیب می توان گفت، سیستم های شهری، سیستم های باز هستند، یعنی با محیط های بیرون از محدوده های خود ارتباط دائم دارند (شکوئی، ۱۳۷۴).

نمودار ۱. فرایند برنامه ریزی از دیدگاه بریان مک لوکین

نمودار ۲. فرایند برنامه ریزی از دیدگاه جورج چدویک (به نقل از محمد تقی زاده مطلق، ۱۳۸۰)

که طبق قانون برنامه ریزی سال ۱۹۶۸ تهیه می شدند-متجلی است، توجه خود را بر هدف های طرح و گزینه های گوناگون دستیابی به آن ها (به صورت تحلیل و نوشته به جای نقشه های تفصیلی) متمرکز می کند. برنامه ریزی قدیمی از روالی ساده پیروی می کرد و به صورت «بررسی-تحلیل-طرح» بود، ولی در نوع جدید برنامه ریزی، بر ارزیابی پیامدهای احتمالی اجرای گزینه های گوناگون و ارزیابی آن ها بر حسب هدف های متفاوت به منظور انتخاب شیوه عمل ترجیحی، تأکید می شود. برنامه ریزی قدیمی به صورت خطی عمل می کرد، ولی در برنامه ریزی جدید بر بازخورد یا بازنگری گزینه های گوناگون (به صورت سیستمی) تأکید می شود.

۲-۱۶. اجزا و متغیرهای سیستم‌های شهری^{۲۱}

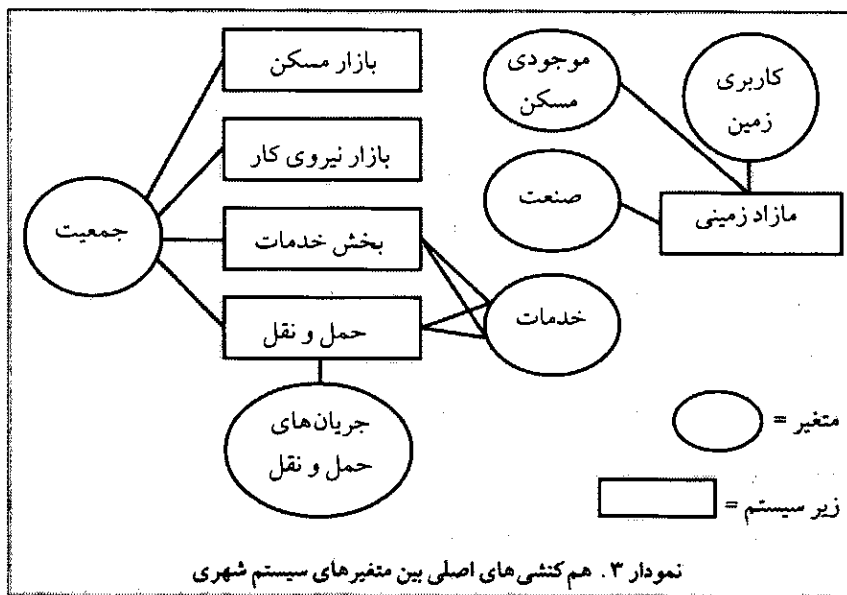
- اجزای اصلی سیستم شهری را می‌توان بدین گونه نام برد: ۱. بازار مسکن، ۲. بازار شغل، ۳. بخش خدمات، ۴. بازار زمین، ۵. حمل و نقل.

متغیرهای سیستم شهری

- (الف) جمعیت، (ب) موجودی مسکن، (ج) صنعت (اقتصاد پایه)، (د) خدمات، (ه) کاربری زمین، (و) جریان ترافیک (بر توگلیا، ۱۹۸۷).

۳-۱۶. پویایی سیستم‌های شهری

این پویایی، بر اساس میزان جابه‌جایی‌های کالا و خدمات و تحرک‌های جمعیتی میان شهر و روستا، مشخص می‌شود. در سیستم‌های شهری، مهاجرت‌های گروه‌سنی جوان بیش‌تر است. در عوض، سالمندان کم‌تر مهاجرت می‌کنند. هر چند مهاجرت‌ها درون سیستم صورت می‌گیرند، غالباً نقاطی که جاذبه‌های اقتصادی-اجتماعی بیش‌تری دارند، کانون جذب مهاجران به‌شمار می‌آیند. بنابراین، در کشورهای در حال توسعه، شهرهای مسلط یا شهرهای ناحیه‌ای، مهاجران بیش‌تری می‌پذیرند. این روند بر سلسله‌مراتب سیستمی^{۲۲} تأثیر می‌گذارد و تغییراتی در مجموعه سیستم به‌وجود می‌آورد (شکوئی، ۱۳۷۴).

هم‌کنشی‌های اصلی بین این متغیرها در (نمودار ۳) نشان داده شده‌اند:

زیر سیستم‌های اصلی در این شکل را می‌توان به این شرح تعریف کرد:

۱. بازار مسکن: مجموعه‌ای از ارتباطات بین مردم (تقاضا) و موجودی مسکن (عرضه) است که زیر سیستمی مانند تحرک مسکونی و پویایی قیمت خانه را به‌وجود می‌آورد.
۲. بازار شغل یا نیروی کار: مجموعه‌ای از ارتباطات بین مردم (عرضه نیروی کار) و صنایع و خدمات (تقاضای نیروی کار) است که مؤلفه‌ای مثل تحرک نیروی کار و پویایی دستمزدها را تولید می‌کند.

۳. بخش خدمات: دربرگیرنده مجموعه‌ای از روابط بین جمعیت (تقاضای خدمت) و تسهیلات و خدمات بخش عمومی و خصوصی (عرضه خدمات) است که عنصری چون پویایی مکان خدمات را ایجاد می‌کند.

۴. بازار زمین: دربرگیرنده مجموعه‌ای از روابط بین ساختمان‌های موجود برای کاربری‌های مسکونی، صنعتی و

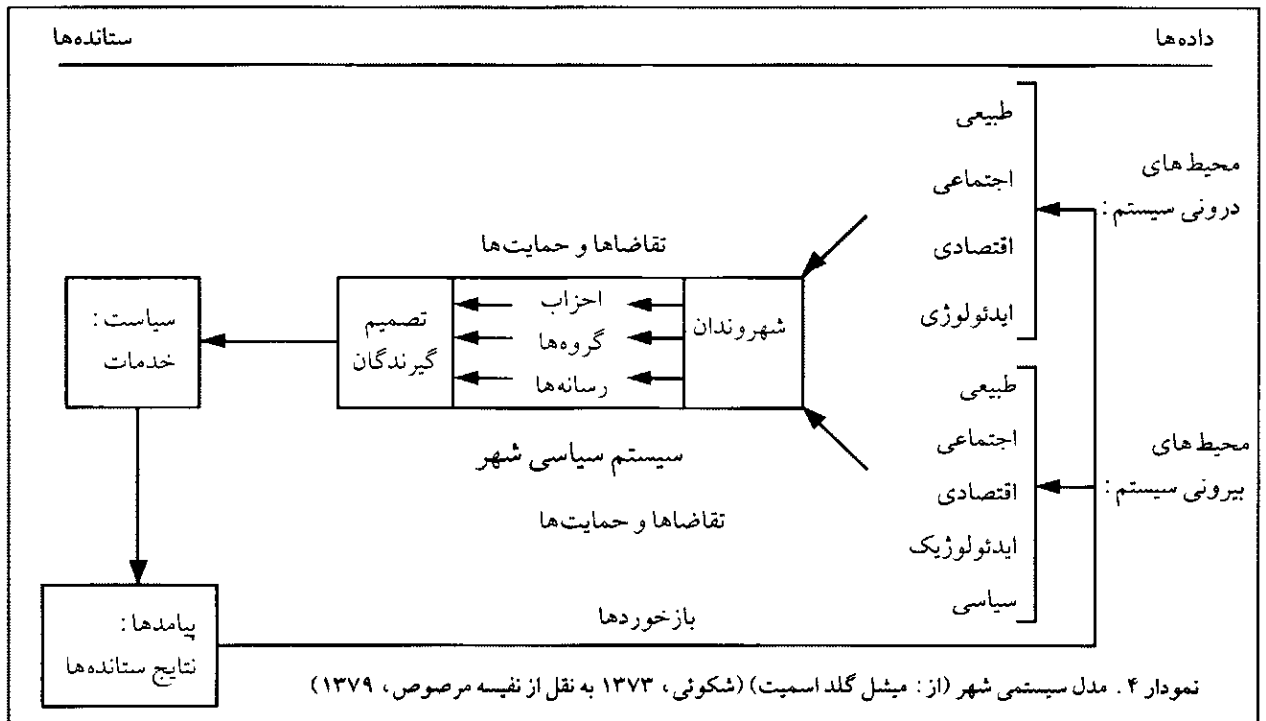
۴-۱۶. نقش دولت در سیستم‌های شهری

در اقتصاد برنامه‌ریزی شده، دولت‌ها مهم‌ترین نقش را دارند. دولت‌ها سیاست‌های اقتصادی را تعیین می‌کنند و سرمایه‌گذاری‌ها را در مسیرهای تعیین شده به‌کار می‌گیرند. در نتیجه سیاست‌های شهری، سکونتگاه‌های انسانی در سراسر کشور، در یک سطح متعادل و متوازن می‌شوند، مکان صنایع تعیین می‌گردد و در نواحی نامساعد کشور، حقوق و مزد بیش‌تری پرداخت می‌شود. همچنین، به توسعه شهرهای میانی و کوچک و سرمایه‌گذاری در آن‌ها اولویت داده می‌شود، تفاوت‌های شهر و روستا تعدیل می‌گردد و نابرابری‌های شدید نواحی کشور کاهش می‌یابد (همان).

۵-۱۶. تأثیر شبکه حمل و نقل در سیستم‌های شهری

در تحلیل سیستم‌های شهری، بررسی حرکت مردم و جریان کالا، اطلاعات و عرضه خدمات میان شهرها اساس کار به‌شمار می‌رود. بدینسان که تفاوت‌های موجود در سیستم‌های شهری از طریق انتقال مردم، اطلاعات و کالا تبیین می‌شود. حرکت‌ها و

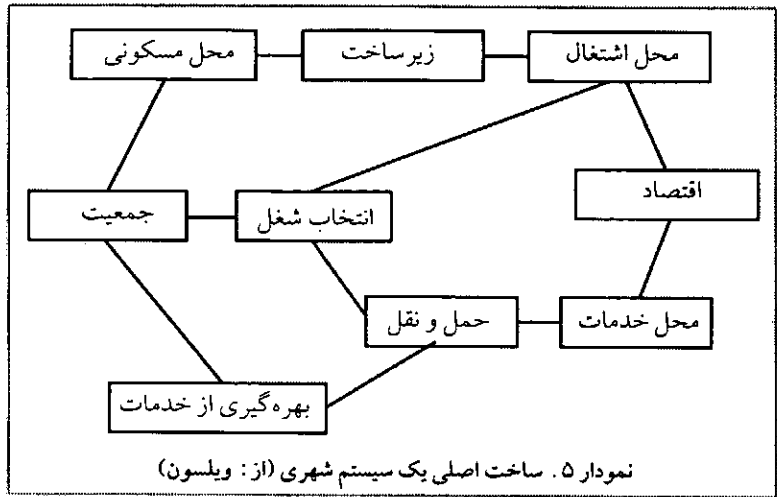
۱۷ نتیجه‌گیری

باید گفت در جهانی زندگی می‌کنیم که همه اجزای آن به هم مرتبط و وابسته هستند و مطالعه یک قسمت از آن بدون توجه به سایر قسمت‌ها، امکانپذیر نیست و انسان را به اشتباه می‌اندازد. بدین معنی که هر تصمیم و حرکت به ظاهر کوچکی که در یکی از بخش‌ها صورت می‌گیرد، به تدریج اثر خود را در دیگر بخش‌ها خواهد گذاشت. این تأثیر ممکن است سال‌ها به طول بینجامد، ولی به طور قطع اثر خود را خواهد گذاشت. بدینسان جای شگفتی نیست که همه داشته‌ها و نداشته‌های امروز ما تا حد زیادی متأثر از عملکرد گذشتگان است. اتخاذ یک تصمیم در بخش آموزش ممکن است

جریان‌های بین شهری به شکل‌های گوناگون دیده می‌شوند. حرکت به مرکز خرید، تماس‌های تلفنی، انتقال حساب‌های بانکی، حرکت به سوی مقصد مشترک، استفاده از انواع وسایل نقلیه مثل اتومبیل، اتوبوس، کامیون، راه‌آهن و هواپیما، حرکت‌های هفتگی، فصلی و سالانه، طول مدت اقامت و نظایر این‌ها.

سیستم‌های شهری از طریق شبکه‌هایی در زمان و مکان به هم پیوند می‌خورند. وابستگی فیزیکی سیستم از طریق شبکه راه‌ها، مراکز شهری را در فضا به هم ارتباط می‌دهد و با افزایش سرعت و پیشرفت‌هایی که در امر حمل و نقل حاصل شده است، در یک مجموعه سیستمی، شهرها در زمان و مکان، با هم تعامل فضایی دائمی برقرار می‌کنند. هواپیماها نیز این تعامل فضایی را در سطح سیاره‌ای گسترش می‌دهند و سیستم‌های نواحی گوناگون جغرافیایی را در یک سیستم جهانی به حرکت درمی‌آورند و پویا می‌سازند (همان).

۲. اقتداری، علیمحمد. سازمان و مدیریت: سیستم و رفتار سازمانی. انتشارات مولوی. چاپ سی و سوم. ۱۳۸۰.
۳. بیتل، لستر. آموزش کاربردی مدیریت (جلد اول). ترجمه دکتر بهروز دری و محمدعلی آذرنیا. انتشارات شرکت چاپ و نشر بازرگانی وابسته به مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی. چاپ اول. دی‌ماه ۱۳۷۵.
۴. پرهیزکار، اکبر. ارائه الگوی مناسب مکان‌گزینی مراکز خدمات شهری (رساله دوره دکتری). فروردین ۱۳۷۶.
۵. تقی‌زاده مطلق، محمد. رویکرد سیستمی در فرایند برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای. فصلنامه مدیریت شهری. شماره ۷. انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور. پائیز ۱۳۸۰.
۶. چارلز وست چرچمن. نظریه سیستم‌ها. ترجمه رشید اصلانی. انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی. سال ۱۳۵۸.
۷. دوران، دانیل. نظریه سیستم‌ها. ترجمه دکتر محمدیمنی. انتشارات آموزش انقلاب اسلامی. چاپ اول. ۱۳۷۰.
۸. ذاکری، بتول. روش‌های ساخت‌یافته تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم‌های اطلاعاتی. جلد اول: تجزیه و تحلیل و طراحی مفهومی. انتشارات سازمان مدیریت صنعتی. چاپ دوم. تابستان ۱۳۷۵.
۹. رضائیان، علی. تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم. انتشارات سمت. چاپ اول. ۱۳۶۷.
۱۰. زاهدی، شمس‌السادات. تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم‌ها. انتشارات دانشگاه پیام‌نور. چاپ اول. ۱۳۷۴.
۱۱. شکونی، حسین. دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. جلد اول. انتشارات سمت. چاپ دوم. زمستان ۱۳۷۴.
۱۲. صادقی، ایرج. تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم‌ها. انتشارات آتیه. چاپ اول. تابستان ۱۳۷۷.
۱۳. مرصوص، نفیسه. مروری بر نظریه سیستمی. ۱۳۷۹.
۱۴. مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری. کتاب سبز. جلد پنجم. ۱۳۸۰.
۱۵. معافی، محمود. «نگرش سیستمی به جغرافیای طبیعی». فصلنامه رشد آموزش جغرافیا. شماره ۱۴. تابستان ۱۳۶۷.
۱۶. مقیمی، شوکت. «نگرش سیستمی و جایگاه آن در آموزش جغرافیا». فصلنامه رشد آموزش جغرافیا. شماره ۵۲. پائیز ۱۳۷۸.
۱۷. مهندسین مشاور فرنیاد. برنامه‌ریزی ساختاری-راهبردی توسعه شهری؛ تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران. جلد دوم: بررسی تجارب مهم جهانی در زمینه طرح‌های ساختاری-راهبردی. زمستان ۱۳۷۹.

۱۸. Bertugila C. S., LEONARDI G., ocelli, s., Rabino G. A. tadei R., Wilson A. G. (EDS), **URBAN SYSTEMS: Contemporary Approaches To Modelling**, croom helm, London, 1987.

۱۹. Peter hall. **Urban and regional planning**. London: routledge. 1992.

۲۰. W. Farleigh Rice. **The Fabric of Geography**. Longman. 1970.

پس از گذشت بیست سال بیش‌تر یا کم‌تر، آثار خود را در بخش‌های اجتماعی، اقتصادی یا غیره در جامعه آشکار کند. به خصوص با گذشت زمان و ایجاد و گسترش تسهیلات حیرت‌انگیز در ارتباط و همبستگی مردم یک جامعه و حتی کل جهان از طریق ماهواره‌ها و سایر وسایل مخابراتی، و نیز فرارسیدن عصر تنش‌های سریع و عظیم اجتماعی، این وابستگی بسیار مؤثرتر و سریع‌تر شده است. در دنیایی این چنین که هر حرکت و هر اقدامی به‌طور سیستمی بر دیگر بخش‌ها اثرگذار است، ضرورت دارد که همه‌امور خود را با نگرش سیستمی انجام دهیم.

زیرنویس

1. system appraoh	2. von bert lanffy
3. system theory	4. Purposes
5. eomponents	6. Environment
7. Resources	8. Managment
9. planning	10. Enforeement
11. control	12. Input Of System
13. Processing Unit	14. Output Of System
15. Control & Feedback	16. Environment Of System
17. Closed Systems	18. Open System
19. Human-Invironment System	20. Participation - Conflict Planning
21. Urban Systems	22. Components Of Urban Systems
23. Systematic Hierarchy	

منابع

۱. استونر، جیمز و فریمن، ادوارد. مدیریت (جلد اول). ترجمه علی پارسائیان و محمد اعرابی. انتشارات شرکت چاپ و نشر بازرگانی وابسته به مؤسسه مطالعه و پژوهش‌های بازرگانی. چاپ اول. ۱۳۷۵.

ایبانه

یادگاری از

ایران باستان

محمدحسین زارعی ایبانه
دبیر جغرافیا - تهران*

واژگان کلیدی: ایبانه، قدمت، اصالت و فرهنگ، توریسم و معماری.

مقدمه

و اینک روستایی بن بست بر دامنه‌ی کرکس با جلوه‌ای بس ناب و فاخر. و چه سرخ است: خاکش سرخ، خانه‌هایش سرخ، گونه‌های کودکانش سرخ و دل پیرانش هم! این جا طبیعت و مردم دست به دست هم داده‌اند تا از همان لحظه‌ی ورود مبهوت کنند؛ آن یک با زیبایی اش و این دیگر با صفایش.

ایبانه یادآور روزگاری است که نیاکان ما به پراکندن تخم راستی و باورهای سه‌گانه‌ی گفتار نیک، پندار نیک و کردار نیک می‌پرداختند. اکنون نیز، گفتار مردم مسلمان این روستا از دروغ نشانی ندارد، کردار آن‌ها با کژی همراه نیست و پندارشان بر پایه‌ی نیک‌خواستن برای دیگران نهاده شده است.

ایبانه گنجینه‌ای پر ارزش است که در نگهداری آن باید کوشید و تو که خود را ایرانی می‌دانی، باید این روستا را ببینی تا از ویژگی ایرانی مسلمان آگاه شوی. و از همه بالاتر، بدانی که چگونه بای بند بودن به روش‌های خوب گذشته و دوری کردن از بدی‌های شناخته‌شده‌ی آن روزگاران می‌تواند، در پایدار ماندن خانواده‌ی ایرانی به کار گرفته شود.

کسانی که از ایبانه دیدن کرده‌اند، می‌گویند این روستا با وجود

چکیده

همه‌ی گستره‌ی ایبانه، به راستی موزه‌ای شگفت‌انگیز است؛ گهواره‌ای یادگارهای تاریخ ایران، از عهد کهن تا امروز. مردم ایبانه سرزمین باستانی خود را قدر می‌شناسند و شایسته‌ترین پاسداران فرهنگ ایران زمینند. روستای تاریخی ایبانه، با منظره‌های بسیار زیبا و دیدنی اش، در شمال غربی کوه‌های کرکس و در جنوب غربی نطنز قرار دارد. سبک خانه‌سازی در ایبانه، به دوره‌ی صدر اسلام تا زمان صفویه و از این زمان تا قاجاریه پیوند می‌خورد. در ساختمان‌های ایبانه، چوب درختان صنوبر و چنار بر خاک رس قرمز و آجر مناسب نهاده شده است.

نام ایبانه از واژه‌ی «ویونا» به معنای بیدستان گرفته شده است، زیرا در لهجه‌ی محلی، درخت بید را «وی» می‌نامند. درآمد اغلب مردم منطقه از طریق کشاورزی و باغداری تأمین می‌شود. می‌گویند، ریشه‌ی زبان مردم ایبانه پهلوی است. لباس زیبای محلی آن‌ها نیز به لباس بختیاری‌ها شباهت دارد. از زمانی که این روستا در فهرست آثار ملی قرار گرفت، تصویرهای آن دست به دست شدند، و مقالاتی چند درباره‌ی آن انتشار یافتند، پای دیدارکنندگان به آن باز شد و رفته‌رفته، ایبانه در زمره‌ی مناطق توریستی ایران درآمد.

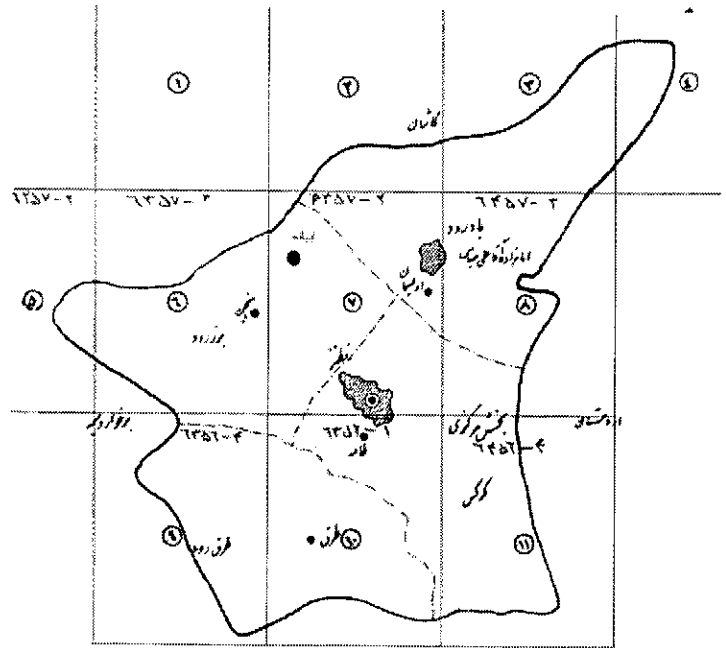

متخصصان و تحصیلکردگان طراز اولی که تربیت کرده، موفق شده است از گوهر اصیل سنت‌های اجتماعی فرهنگی و بافت معماری و گویش و پوشش خود، به نحو احسن پاسداری کند و سالانه جهانگردان بی شماری را از اقصانقاط جهان به سوی خود بکشاند.

موقعیت جغرافیایی ایبانه

ایبانه در استان اصفهان، در فاصله‌ی ۲۶ کیلومتری جاده‌ی کاشان به نطنز، در انتهای دره‌ی هنجن و در دامنه‌های کوه کرکس قرار دارد (خلیلی، ۱۳۸۱، ص ۱۶). راه فرعی نزدیک پل هنجن، به طرف غرب از جاده جدا و وارد دره‌ی رودخانه‌ی «برزرود» می‌شود و پس از عبور از روستاهای قدیمی هنجن، یارند، کمجان، برز، و تره، به ایبانه می‌رسد (کسرائیان و عرشی، ۱۳۸۰، ص ۱۶). ارتفاع ایبانه از سطح دریا در حدود ۲۱۰۰ متر و ارتفاع بلندترین قله‌ی جنوبی مشرف بر ایبانه، نسبت به ارتفاع سطح روستا، ۱۲۰۰ متر است.

آب و هوای ایبانه ایلاتی و زمستان آن نسبتاً طولانی است و هوا سرتاسر سال، لطافت خاصی دارد. بهترین و دیدنی‌ترین اوقات دیدار از این روستا، از نیمه‌ی فروردین تا اواخر اردیبهشت است که باغ‌های اطراف روستا غرق در شکوفه‌های رنگارنگ با منظره‌های زیبا هستند. در این موقع، در هر کوچه باغی فرشی از برگ شکوفه گسترده شده که هوا از بوی آن عطرآگین است. وضعیت طبیعی، بافت ساختمانی خانه‌ها با رنگ اخراپی، ریزه‌کاری‌ها و هنر چوبی که در ساختمان درها و پنجره‌های خانه‌ها به کار رفته‌اند، مردمی با قیافه‌ی باز و لباس محلی خاص زنان، نظر هر تازه‌واردی را جلب می‌کنند (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸، ص ۱۳).

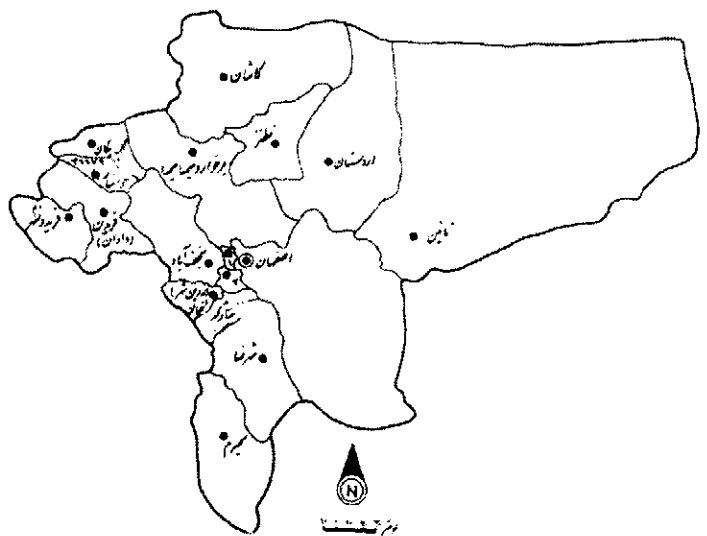
شهرستان نطنز به تفکیک بخش و دهستان

وجه تسمیه یا نامگذاری

در ریشه‌یابی نام روستا که در محاورات و مکاتبات یا به زبان فارسی به صورت ایبانه درآمده است، گاهی در ذهن بعضی‌ها توجیهی به صورت «آب؟ یا نه = آب هست یا نه؟» بیان شده است که البته توجه درستی نیست. برای ریشه‌یابی نام ده، باید به گویش خود مردم رجوع کرد. مردم ایبانه نام ایبانه را «ویونه = ویانه» و خود را ویانه‌ای (بیانه‌ای) یا ویونج می‌نامند و می‌گویند «وی = و، د = ب، د = بید» همان بیدین و واژه‌ی «ویانه» از بیدانه و بیدستان و بیدزار است که در مکاتبات و گفتار فارسی، به صورت «بیانه» ایبانه تعریف شده است، ولی در گویش خود مردم مانند بسیاری از آداب و سنن، شکل اولیه‌ی خود را حفظ کرده است.

بنای اولیه‌ی ایبانه

روستای باستانی ایبانه بر کنار بازمانده‌های تمدن کهن شش هزار ساله‌ی سیلک، با یادمان‌هایی از دوران ساسانیان، سلجوقیان و صفویان تا قاجار، هزار و پانصد سال تاریخ را همچون موزه‌ای در خود حفظ کرده است (کسرائیان و عرشی، ۱۳۸۰، ص ۶).

نقشه استان اصفهان به تفکیک شهرستان، سال ۱۳۷۵

ثبت ایبانه به وسیله ی سازمان میراث فرهنگی

از سال ۱۳۵۲ شمسی به بعد، توجه مهندسان و کارشناسانی که به این روستا رفت و آمد داشتند، به بافت قدیمی روستا جلب شد. اداره ی کل باستان شناسی وقت، در سطح کشور دو روستا را بنا بر خصوصیات ویژه، جزو برنامه ی حفاظتی و مرمتی قرار داد که یکی ایبانه و دیگری ماسوله در منطقه ی شمال بود. بنابراین،

روستای ایبانه طی شماره ی ۱۰۸۹-۵۴/۵/۳۰ به ثبت رسید و

توسط مسؤولان آن سازمان اقداماتی به این شرح صورت گرفت:

۱. تعمیر و بازسازی سقف مسجدهای حاجتگاه و جامع و

بنای امامزاده طبق شیوه ی فنی.

۲. تعمیر و کاهگل اندود روکار خانه هایی که در مسیر

کوچه های اصلی روستا قرار دارند. این کار، هم به نمای خانه های

مسیر جلوه‌ای داده و هم باعث دوام و جلوگیری از خرابی آن‌ها شده است.

۳. سنگ فرش بخشی از کوچه‌ی اصلی روستا (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸، ص ۱۴ و ۳۰).

با توجه به این‌که روستای ایبانه در سازمان علمی و فرهنگی «یونسکو» به عنوان یکی از روستاهای تاریخی جهان ثبت شده، اخیراً بودجه‌ای معادل ۴۰۰ میلیون تومان برای بازسازی و مرمت روستا در نظر گرفته شده است. این بودجه با هدایت و نظارت فرمانداری نطنز، از فروردین ماه سال ۱۳۸۱ تاکنون در حال هزینه شدن است و اقداماتی به شرح زیر در حال انجام هستند:

۱. تعمیر و کاهگل اندود روکار خانه‌هایی که در مسیر کوچه‌های اصلی روستا قرار دارند.

۲. سنگ فرش کوچه‌های اصلی (مشاهدات نگارنده از فروردین تا آبان ۱۳۸۱).

بافت ساختمانی

همچنان‌که در نظر یک عالم به علوم طبیعی، قطعه‌سنگی که از کوهی جدا شده، دفتر یا کتابی است که حکایت از دوران‌های پیشین دارد، توجه اشخاص صاحب نظر به بافت معماری و ساختمانی مردم هر محل، اعم از شهری یا روستایی نیز می‌تواند، وسیله‌ی شناخت سطح شعور و فرهنگ، اوضاع اقتصادی، و طرز زندگی اجتماعی دوره‌هایی از زندگی مردم آن محل باشد.

مردم کشور ما بارها در معرض تهاجم داخلی و عشیره‌ای یا تحولات منطقه‌ای بوده‌اند و بنای قلعه‌های حفاظتی در نقاط مرتفع مشرف بر محل سکونت، چه در شهرها و چه در نقاط روستایی، نمایانگر این دوره‌های ناامنی یا هرج و مرج است. و به عکس آن، در هر دوره و زمانی که کشور تحت حکومت واحد قرار گرفته و ثبات و نظم برای مردم فراهم آمده و آنان آرامشی یافته‌اند، آثار آن را می‌توان از معماری خانه‌سازی دریافت. این قاعده در روستای ایبانه که روستایی قدیمی است و قرن‌ها را در نقطه‌ای دور از شاهراه عمومی پشت سر گذارده، به خوبی محسوس است و آثار دوره‌های آرامش و سکون را در ساختمان خانه‌های ایبانه می‌توان تشخیص داد: خانه‌ها در هر زمانی با مصالح محلی بنا شده‌اند و پایه‌ی دیوارها تا ارتفاعی که برف زمستانی به آن‌ها آسیب نرساند، با سنگ و ملاط گل و آهک ساخته شده و بقیه با خشت بالا رفته است.

علاوه بر خاک سرخ که منحصر به این محل و در برابر باران مقاوم است، کاربرد زیاد چوب در استحکام و دوام بناها نقش مؤثری داشته و دارد. با توجه و دقت به تعدادی از خانه‌های مشخصی که در محله‌ها به صورت نیمه سالم باقی مانده‌اند،

زراعت و باغداری فراهم نبوده و به اصطلاح، درآمد کشاورزی نیاز زندگی را تکافو نمی کرده، انتخاب اولیه‌ی این گونه نقاط، به منظور استفاده‌ی دامداری و دامپروری بوده است. بنابراین، خانواده‌های زیادی از مردم روستا، به گوسفندداری اشتغال داشته‌اند و محدودده‌ی مرتعی ذکر شده، توسعه‌ی این اشتغال را ایجاب می کرده است. دام این منطقه منحصر آبی یا بزینه بوده است که دنباله‌ی ضعیف این دامداری در حال حاضر ادامه دارد، ولی در حال تنزل است.

تمام دره‌ها، ماهورها و کوه‌های این محدوده، از رویدنی‌های کم نظیری پوشیده شده‌اند که دسته‌ای از آن‌ها در بهار و پائیز

مصرف خوراک دام را تشکیل می دهند. دسته‌ای دیگر نیز قابل جمع آوری و خشک کردن هستند و برای مصرف خوراک زمستانی دام مناسبند؛ مانند: کما، خَین، خاون و انواع تیغدارها. دسته‌ی سوم گل‌ها و گیاهانند و دسته‌ی چهارم بوته‌های سوزاندنی مانند انواع گون‌ها و بوته‌ی دَرَمَه (درمنه) هستند که در فصل پائیز هوارا عطرآگین می کنند. فراورده‌های دامی گوسفندی که از این گیاه تغذیه می کند، از نظر طعم و عطر کم نظیر است. این بوته در گذشته‌ها به مصرف سوخت زمستانی خانه‌ها می رسید، ولی در حال حاضر با جریان یافتن قانون حفظ مراتع و جنگل، و با توجه به مشکلات آمدورفت در کوه و انتقال بار به روستا، سوخت خانه‌ها و حمام‌ها از مواد نفتی تأمین می شود.

معادن

در دو مزرعه‌ی مراوند و نیاز مرق و دره‌های اطراف آن‌ها، معادن سرب و ذغال سنگ وجود دارند. معدن سرب نیاز مرق، در سال‌های اخیر در مرحله‌ی بهره‌برداری بود، ولی اینک تعطیل

می توان بافت ساختمانی خانه‌های روستا را به سه دوره‌ی تاریخی تقسیم کرد:

۱. سلجوقی
۲. صفویه
۳. قاجاریه

محدوده‌ی ایبانه مرزبندی متصرفی

در زاویه‌ی شمال شرق روستا، از سر قنات «تارد»، دره‌ای که تا نزدیکی‌های دره‌ی «گهپه» امتداد دارد و پیش از به وجود آمدن راه ماشین رو، راه ارتباطی مال‌روی مردم منطقه به کاشان و تهران بوده است، به سمت غرب تا مزرعه‌ی «گهپه بالا»، و از آن‌جا به گردنه‌ی «قهرود» و مزرعه‌های تجره، مراوند، چشمه سفید، چشمه بی بی لانخود و نیاز مرق، و از نیاز مرق، انحراف به سمت شرق تا کوه‌های جنوبی مشرف بر ده، کلاً مرزبندی ثبت شده و در تصرف اهالی بوده است.

در این محدوده که در طول و عرض، تا حدود ۲۵ کیلومتر وسعت دارد، مزرعه‌ها و آبگاه‌هایی وجود دارند که از نظر چراگاهی و دامداری مورد استفاده‌ی عموم بوده‌اند.

دامداری و استفاده‌ی چراگاهی

چون روستا در دره یا رودخانه‌ی کم عرضی واقع شده و زمین کافی برای

شده است. از معادن ذغال سنگ هم بازرگانان اصفهانی، برحسب قراردادی که با مالکان و مردم محل بسته می شد، بهره برداری می کردند و ذغال آن برای مصرف سوخت حمام ها و کوره های آجرپزی اصفهان به فروش می رفت. ولی در حال حاضر، چون مواد نفتی جای ذغال را گرفته اند، این بهره برداری متوقف شده است. در مزرعه ی چشمه بی بی در حوزه ی مرتعی این روستا، معدن سنگ تراورتن در حال بهره برداری است.

راه های ارتباطی

در حال حاضر راه اصلی ارتباطی روستا، در سمت شرق روستا، در امتداد روستاهای پنجگانه ی رودخانه ی برز رود در هنجن، به جاده ی آسفالتی کاشان-نطنز متصل می شود.

آب و املاک

آب عمده و اصلی روستا، در فاصله ی پنج شش کیلومتری غرب روستا در چمنزاری به نام «دوآبی»، از چشمه سارهای متعدد در دره ها می جوشد، یکی می شود و به ایبانه می رسد. این آب برحسب تقسیم بندی قدیمی، در هر ۲۴ ساعت شبانه روز گردش دارد که این فاصله ی آبدهی به باغ های میوه، به خصوص در فصل تابستان، زیاد است و به همین دلیل، تربیت درختان میوه و یا باغداری، پیشرفت لازم را ندارد. این تقسیم بندی از زمانی آغاز شد که میان مردم دو محل

«بسمان» و «پل» از یک طرف، و مردم محله ی پائین از طرف دیگر، اختلافی به وجود آمد. موضوع اختلاف به مقامات دولتی برده شد و در نتیجه، بازرسی یا ممیزی برای رفع اختلاف به ایبانه اعزام شد. با رسیدگی هایی که به عمل آمد، راه چاره در آن دیده شد که املاک متعلق به ساکنان محله ی پائین را در هر نقطه ای که هست، برنویس، جمع بندی و طاق بندی جداگانه کنند و در گردش شبانه روزی خاص مردم این روستا قرار دهند. این جداسازی، مسیر گردش آب را از ردیف منظم خارج ساخت، زیرا در عرض ۲۴ ساعت طاق شب یا روزی که متعلق به مردم پائین روستاست، باید در کوچه باغ های مختلف باغستان به گردش درآید و باغ های مربوط را آبیاری کند. روز دیگر باز آب در این کوچه باغ ها به گردش درآید و باغ دیگران را آب دهد و این پراکندگی آبیاری موجب اتلاف و هدر رفتن آب می شود. در صورتی که در حال حاضر، دلیلی برای جداسازی وجود ندارد و جادارد، این تقسیم بندی و ردیف ساختن آب در گردش منظم، تجدید نظر شود.

بناهای مذهبی و تاریخی

مسجد جامع

طبق نظر بعضی از توریست ها، ایبانه به خاطر داشتن این اثر تاریخی عالی و باشکوه ارزش بازدید دارد. مسجد یک محراب چوبی کوچک (که سابقاً از آن برای دعا و نماز استفاده می کردند) با نقش های دیدنی دارد که یک فصل (دوره) از قرآن روی چوب

به آرامگاه بایزید بسطامی در شاهرود است .
(sharif cultural in stitue, 1997, p.: 5-8)

مسجد حاجتگاه

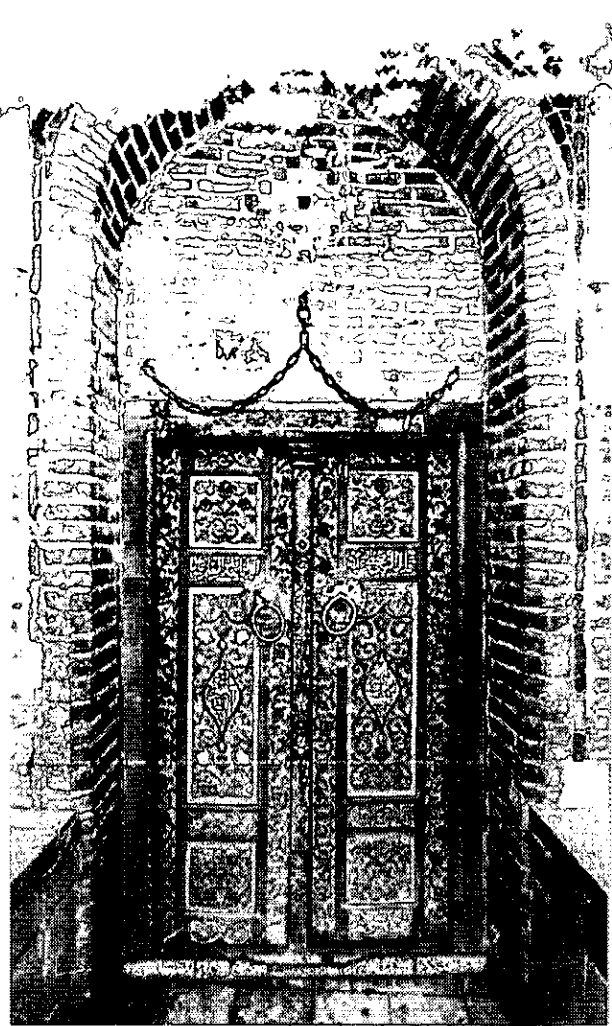
تاریخ ساخت مسجد به دوره‌ی صفویه برمی‌گردد . ستون‌هایی از چوب دارد که آیاتی از قرآن روی آن‌ها حک شده است (sharif cultural institue, 1997, p.: 11) . در پوشش سقف‌های آن، نقاشی‌ها و تاج‌های هندسی زیبا و نوعی پوشش چوبی ظریف و جالب به نام «کرکس پوش» دیده می‌شود که سعی شده است، در فاصله‌های تعمیرات جدید و قدیم سبک سابق آن‌ها رعایت شود .

زیارتگاه

این اثر تاریخی عالی و باشکوه که هر ساله تعداد زیادی از جهانگردان را به سوی خود جذب می‌کند (sharif cultural institue, 1997, p.: 11) در محله‌ی پائین ده واقع است . گنبد کاشیکاری فیروزه‌ای دارد که در میان خانه‌های سرخ‌رنگ روستا، دارای جلوه‌ای خاص است . صحن بنا ایوان‌های بزرگ دارد و به خصوص ایوان جنوبی که بر باغ‌های سرسبز و خرم مسلط است، فضای باروچ و منظره‌ی جالبی دارد (خوانساری ایبانه، ۱۳۸۰، ص ۵۲) .

خانقاه (خونگاه)

در زمان شاه عباس صفوی که اصفهان به پایتختی انتخاب شد، رو به رونق و شکوفایی گذاشت . مردم ایبانه هم که به این شهر نزدیک و با آن روابط معاملاتی داشتند، به موقعیت مناسبی رسیدند و از نظر امور اجتماعی و اقتصادی، به پیشرفت‌های قابل توجهی دست یافتند . چون مقامات و سران دولتی از نظر موقعیت آب و هوایی به این ده توجه و آمد و رفتی پیدا کردند، مردم روستا به فکر تهیه‌ی خانه‌ای مناسب برای پذیرایی و سکونت موقتی آنان برآمدند و در کنار خانه‌های روستا، خانه‌ای قدیمی را در نظر گرفتند و نمای بیرونی آن را با روکار آجری بازسازی و سردر ورودی را با طاق‌نماهای ضربی و نقاشی‌هایی که به نظر کارشناسان از کارهای نقاشان زمان شاه عباس است، تزئین کردند . این خانه را به پذیرایی از مقامات اختصاص دادند و خانقاه نامیدند . از آن زمان، خانه‌هایی که دوروبر یا مقابل این خانقاه واقع بودند و کلاً آن محل را «پ خونگاه= پس خانقاه» و مردم محل را نیز «پخونگامی= پس خانقاه» نامیدند و محل به پخونگاه شهرت

حک شده است . مطابق با تاریخ حک شده روی این محراب، قدمت آن به قرن ۱۴ میلادی می‌رسد . محراب بزرگ مسجد که تاریخ ساخت آن سال ۷۷۶ قمری است، از چوب گردوی قهوه‌ای رنگ ساخته و منبت کاری شده است و کتیبه‌های قرآنی برجسته‌ای با نام بانی آن، مولانا بهاء‌الدین محمد دارد . قدیمی‌ترین اثر تاریخی این مسجد، منبر چوبی منبت کاری آن است که در سال ۴۶۶ قمری ساخته شده و با خط کوفی، بر کتیبه‌ی آن این تاریخ نوشته شده است . تاریخ آخرین تعمیر منبر سال ۱۳۱۱ قمری است که توسط استاد صفرعلی بیگدلی به عمل آمده است . در سقف مسجد نیز تخته‌هایی از چوب گردو با طرح‌های زیبا و نقشه‌های منظم هندسی به کار رفته‌اند (مشاهدات نگارنده) .

مسجد پر زله

این مسجد در یکی از قدیمی‌ترین محله‌های ایبانه واقع است و پناهگاهی عالی دارد . تاریخ ساخت در ورودی آن به قرن ۱۴ میلادی (۷۰۱ق) برمی‌گردد . تزئینات حک شده در آن خیلی شبیه

پیدا کرد (خوانساری ایبانه، ۱۳۸۰، ص ۵۴-۵۵).
آتشکده

آثار آتشکده‌ای در ایبانه وجود دارد که تاریخ بنای آن معلوم نیست، ولی شکل ساختمان آن با سایر بناها تفاوت دارد. در این بنا چوب به کار نرفته است. قوس‌هایی سنگی دارد و مصالح آن سنگ و گچ است. وجود آتشکده در مرکز ایبانه، بیانگر موقعیت ممتاز آن در عهد ساسانیان است. این موقعیت با شروع ساخت مسجد جامع در قرن‌های چهار تا پنج هجری در ایبانه دگرگون شد، اما بناسدن مسجد در نقطه‌ی دیگر آن، نشانه‌ی زندگی مسالمت‌آمیز مسلمانان و زرتشتیان در این دوره است. ظاهراً آهنگ تخریب بنای مزبور در عهد صفویه شدت یافته است. در حال حاضر، از بنای آتشکده گذرگاهی بیش برجای نمانده است (مشاهده‌ی نگارنده).

قلعه

روستا شامل سه محله‌ی پائین‌ده، یسمان و پل است. هریک از این محله‌ها قلعه‌ای استحفاظی دارد که بر محله‌ی مربوط مشرف است و اینک نیمه‌خرابه‌ای از آن‌ها باقی مانده است. قلعه‌ی پائین‌ده قدیمی‌تر به نظر می‌رسد و بر قلعه‌ی سنگی بریده‌ای بنا شده که فقط از طرف در ورودی راه آمد و شد داشته و در مواقع

اضطرار پناهگاه مناسبی بوده است. بعدها با توسعه‌ی روستا، قلعه‌ی محله‌ی پل بر ستیخ کوه سنگی مشرف و مسلط بر خانه‌های محل و سپس قلعه‌ی محل یسمان بر دامنه‌ی جنوبی محل ساخته شده است که ظاهراً جدیدتر به نظر می‌رسد، ولی با توجه به خاک‌برداری‌هایی که وسط آن به عمل آمده و پدیدار بودن سفال‌های شکسته‌ی بدون لعاب در لابه‌لای خاک‌برداری‌ها، معلوم می‌شود که بنای آن نیز قدیمی است و احتمالاً دیواره‌هایش بعداً در توسعه‌ی قلعه، نوسازی شده‌اند (خوانساری ایبانه، ۱۳۸۰، ص ۶۵-۶۴).

ساختمان‌های خدماتی

الف) دبستان

در حال حاضر عده‌ای انگشت شمار دانش‌آموز در روستا مشغول به تحصیل هستند و یک آموزگار نیز در آن‌جا مشغول به کار است. این دبستان با کوشش زین‌العابدین خوانساری ایبانه، در سال ۱۳۲۵ افتتاح شد. در سال ۱۳۲۶ ش، اداره‌ی آن را خوانساری ایبانه با ۱۱۰ دانش‌آموز در چهار کلاس به عهده داشت. در سال ۱۳۲۶، کلاس پنجم و در سال ۱۳۲۷، کلاس ششم افتتاح شد و به پاس خدمات دانشوری، یکی از فرهنگیان قدیمی کاشان، نام او بر مدرسه گذاشته شد و مدرسه رسمیت یافت. در سال‌های ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۴ که دبستان ۶ کلاسه‌ی ایبانه توسط کادری محلی و فعال و اداره می‌شد، یکی از دبستان‌های معروف و نمونه‌ی منطقه‌ی نظنز و کاشان بود. در آن سال‌ها، بین ۱۴۰ تا ۱۵۰ دانش‌آموز دختر و پسر، در آن دوره‌ی ابتدایی را پشت سر می‌گذاشتند و در پایان هر سال تحصیلی، دانش‌آموزانی با معلومات کافی خارج می‌شدند که بیش‌تر آن‌ها تا دوره‌ی عالی به تحصیل ادامه می‌دادند.

بین سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۰ ش با اقدام و همکاری مردم، دوره‌ی راهنمایی نیز به آن افزوده شد و ساختمانی مخصوص دوره‌ی راهنمایی و دبیرستان ساخته شد و تا کلاس دوم متوسطه دانش‌آموز پذیرفت. ولی در اثر شتاب مهاجرت و افت دانش‌آموز، با همه‌ی تدبیری که از طرف آموزش و پرورش نظنز به کار رفت، دوره‌ی راهنمایی و کلاس‌های دبیرستانی تعطیل شدند.

ب) بهداری

به تقاضای مردم ایبانه، در سال ۱۳۳۴ ش، سالی که مرحوم الهیار صالح، وکیل کاشان و نظنز بود، بهداری روستا تأسیس شد و اکنون دو باب ساختمان مناسب در اختیار آن است. ساختمان اول از همان سال تأسیس با همیاری مردم بنا شد و هم‌اکنون مورد

موزه‌ای در خود حفظ کرده است. شکوفایی ایبانه از دوره‌ی صفویه تا ابتدای دهه‌ی ۱۳۶۰ شمسی بوده است که با خود رشد جمعیت، و رونق کشاورزی، دامداری، صنایع دستی، و دادوستد با روستاها و شهرهای اطراف، و نیز تأسیس مدرسه‌های ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان را به ارمغان آورد.

استان اصفهان منطقه‌ای مهاجرفرستی است که یکی از علل این ویژگی، موقعیت کشاورزی و دیگر، همجواری با دو استان صنعتی، خدماتی و بازرگانی تهران در شمال و خوزستان در جنوب غربی آن است. در حدود نیمی از مهاجران اصفهان به خوزستان و ۴۰ درصد از آنان به استان تهران و مخصوصاً شهر تهران مهاجرت کرده‌اند (نظری، ص ۱۷۰). روستای ایبانه نیز از این امر مستثنا نبوده است و از دهه‌ی ۱۳۴۰ ش، مهاجرت از روستا به شهرهای اطراف به خصوص تهران آغاز شد که در دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ این مهاجرت شدت گرفت. در حال حاضر، جمعیت بسیار کمی در ایبانه ساکن هستند.

با توجه به این که روستای ایبانه در سازمان یونسکو به عنوان یکی از روستاهای تاریخی ایران و جهان ثبت و بودجه‌ای نیز برای بازسازی و مرمت آن در نظر گرفته شده، لازم است اقداماتی به شرح زیر در جهت تعدیل مهاجرت‌ها انجام شود:

۱. دایر کردن مدرسه‌ی راهنمایی و دبیرستان
۲. ساخت هتل با توجه به بازدید مداوم جهانگردان داخلی و خارجی، به خصوص در روز تاسوعا و عاشورا، از روستا
۳. معرفی این روستای باستانی به گروه‌های دانشگاهی
۴. تأمین سرمایه‌های لازم در روستا، از طریق دادن وام‌های

استفاده و سکونت کارکنان است. ساختمان دوم در سال ۱۳۴۲ به کمک مالی مرحوم دکتر محمد حکیم زاده (داروساز) و همت محمد یوسفیان و با نقشه و نظر و مساعدت اداره‌ی کل بهداشتی استان اصفهان بنا شد و اینک مرکز بهداشتی و بهداشت روستاست و یک پزشک و دستیاران لازم، امور بهداشتی و بهداشتی مردم ایبانه و روستاهای منطقه را عهده‌دارند.

ج) مخابرات

سابقاً نیازهای تلفنی مردم به وسیله‌ی شعبه‌ی تلفن هنجن در فاصله‌ی ۲۲ کیلومتری ایبانه رفع می‌شد که مشکلاتی داشت. بنابراین دست‌اندرکاران روستا تصمیم گرفتند، انشعاب یک خط مستقیم تلفن ایبانه را تقاضا کنند و با تعهد پرداخت هزینه‌ی لازم و اداره‌ی آن در مدت کمی این کار را عملی کردند و تلفن ایبانه به کار افتاد. این خط تلفن در سال ۱۳۵۷ به علت فرسودگی و عدم مراقبت لازم برچیده شد تا این که به برکت انقلاب اسلامی، ایبانه نیز به شبکه‌ی سراسری مخابرات پیوست و در یکی از ساختمان‌های سازمانی، دو خط تلفن در خدمت مردم قرار گرفت. طی سال‌های ۷۷-۱۳۷۶، در اثر اقدام و تلاش مردم ایبانه (مقیم روستا و تهران) و مساعدت مرکز مخابرات نطنز، یک دستگاه تلفن دیجیتال ۵۰۰ شانه‌ای در ساختمانی نصب و به متقاضیان، خط تلفن داده شد. اکنون در بیش تر خانه‌ها تلفن شخصی وجود دارد و ارتباط بین مردم فراهم شده است. لازم به ذکر است که علاوه بر این ۵۰۰ شماره، مجدداً در مرداد و شهریور ۱۳۸۱ ثبت نام برای دریافت خط تلفن به تعداد ۵۰۰ تا ۶۰۰ شماره انجام شد (اطلاعات نگارنده)

د) میراث فرهنگی

از سالی که روستای ایبانه به ثبت سازمان میراث فرهنگی درآمد، آقای عباس مسلمی ایبانه به عنوان نماینده‌ی سازمان منصوب و امور مراقبت از مسجدها و آثار قدیمی را عهده‌دار شد. اخیراً نیز مسؤولان اداره‌ی میراث فرهنگی کاشان و نطنز، ساختمانی برای تأسیس تشکیل موزه‌ای از آثار روستا در دست احداث دارند که اقدامی مفید و مایه‌ی دلگرمی و تشکر مردم است (خوانساری ایبانه، ۱۳۸۰، ص ۵۸-۵۶).

روستای باستانی ایبانه در کنار بازمانده‌های تمدن کهن شش هزار ساله‌ی سیلک با یادمان‌هایی از دوران ساسانیان، سلجوقیان، صفویان تا قاجار، هزار و پانصد سال تاریخ را همچون

دراز مدت و کم بهره و جهت دهی به سرمایه های کوچک روستایی به سمت سرمایه گذاری تولیدی در روستا

ایبانه و فرهنگ مردم آن الف) جمعیت

برابر دفتر آماري که برای کارهای عمومی و سستی محلی تنظیم می شد، بین سال های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۰، تعداد خانوار ساکن در ده متجاوز از ۴۷۰ و جمعیت آن در سال های مذکور بین ۲۵۰۰ تا ۲۸۰۰ نفر بود که طبق سرشماری سال ۱۳۷۵، به ۲۸۳ نفر و ۱۴۴ خانوار کاهش یافته است.

ب) بافت اجتماعی

در گذشته، مردم روستا به دو طبقه یا دسته ی متعارف تقسیم می شده اند:

۱. طبقه ی ارباب، یعنی عمده مالکان روستا
۲. طبقه ی رعیت، یعنی خرده مالکان

پس عنوان «رعیت» به این معنی نیست که عده ای رعیت املاک دیگرانند، بلکه آن هایی که املاک بیش تری دارند مشهور به ارباب و خرده مالکان مشهور به رعیت هستند که اکثریت مردم روستا را نیز این طبقه تشکیل می داده اند. ضمناً در عرف مردم، هریک از این دو طبقه نیز به درجه ی ۱ و ۲ تقسیم می شده اند.

بدیهی است، در نظام جمعی ده، ارباب درجه ۱ از امتیازهای بیش تری برخوردار بود و حل و فصل مشکلات، اختلافات بین مردم و قضاوت ها و تدبیرها، را این طبقه برعهده داشت که بین آن ها اشخاص مسن به نام ریش سفید، این وظایف را انجام می دادند. نکته ی قابل توجه این که این امتیاز طبقه ای، در هیچ دوره ای از حد اعتدال خارج نمی شد.

گذشته از طبقه ی ارباب درجه ۱ که در میان مردم از امتیاز و احترام برخوردار بودند، خانواده های عالمی که دست اندرکار امور شرعی و فقهی و طبقاتی مردم نیز بودند، احترام و موقعیت مناسبی در میان مردم داشتند.

ازدواج ها متحصراً در محدوده ی طبقه به عمل می آمد، ولی در امور عمومی اجتماعی و آداب معاشرتی، همکاری و همدردی با حسن روابط برقرار بوده است. آنچه برای رفع نیاز یک جامعه ی روستایی لازم و ضروری بوده، تا حد خود کفایی و بلکه بالاتر از آن، در این روستا فراهم بوده است.

در زمینه ی طبابت، پس از تأسیس بهداری مرحوم ملاحسین طیب، خود او و پس از او، میرزا حسین حکیم و میرزا محمد حکیم و ملاعباس حکیم زاده، فرزند ملاحسین مذکور، از طبیبان معروف ایبانه و منطقه بوده اند و در رفع نیاز درمانی این حدود،

خدمات ارزشمندی کرده اند. در رشته های گوناگون کسب و پیشه (نجاری، آهنگری، نقره سازی و غیره) نیز همیشه استادکاران ماهری در ایبانه دست اندرکار بوده اند.

ج) میزان سواد

در این روستا در هر دوره ای دو یا سه خانواده ی عالم یا ملای باسواد وجود داشته اند که تصدی امور مذهبی و شرعی مردم را برعهده داشته اند در ضمن به داوطلبانی که پس از درس مکتب خانه می خواسته اند درس عربی بیاموزند، کمک می کرده اند. نوشته های مربوط به امور معاملات و ازدواجی که دارای خط و ربط بسیار خوب هستند، این ادعا را ثابت می کنند.

نقل می کنند که در زمان ناصرالدین شاه، یکی از ملایان ایبانه به نام ملامحمد خواجه، جزو گروه نویسندگان کتاب «ناسخ التواریخ» بوده و با مرحوم سپهر کاشانی همکاری داشته است. در ضمن، همیشه یکی دو مکتب در روستا دایر بوده و اغلب کودکان روستا در فصل زمستان و فراغت های دیگر سال، در این مکتب خانه ها حداقل سواد خواندن و نوشتن را می آموختند و آن هایی که مستعد بوده اند، نزد ملاهای محلی یا در شهر کاشان و برخی شهرهای دیگر، به ادامه ی تحصیل می پرداخته اند. در هر خانواده ی ایبانه ای، علاوه بر قرآن و کتاب های مذهبی مثل جوهری و مختار، کتاب های دیوان حافظ، گلستان و بوستان سعدی، خمسه ی نظامی، مثنوی و شاهنامه از لوازم ضروری زندگی به حساب می آمده است و در شب نشینی های طولانی زمستان و جمع شدن پای کرسی، خواندن و گوش دادن به کتاب و داستان های پهلوانی و فال حافظ تا آن اندازه رواج داشته است که اغلب افراد بی سواد از زن و مرد، شعرهای معروف حافظ و خمسه ی نظامی و داستان های پهلوانی شاهنامه را حفظ بودند.

زبان مردم ایبانه

زبانی که این مردم با آن گفت و گو می کنند، اصطلاحاً «فارس قدیم» نام دارد و شعبه ای است از زبان رایج مردم منطقه ی نطنز و جوشقان قالی و با زبان بعضی از نقاط مرکزی ایران و زبان مردم حدود سمنان و سبزوار نزدیکی ها و همانندی هایی دارد. از ویژگی های این زبان این که از نظر مکانیزم یا ساختار، در گردش خود خیلی روان است و واژه ها را صریح ادا می کند. دنباله ی واژه ها را کش و قوس چندانی نمی دهد و لهجه ای به وجود آورد که به آسانی به فارسی برمی گردد و زبان فارسی یا هر زبان محلی دیگری را می تواند تقلید کند. آن ساده گرایی و تحریف هایی که در بعضی از زبان های مشابه دیده می شود را در این زبان کم تر می توان دید

و باید گفت، واژه‌ها را در طول زمان سالم تر نگه داشته است (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸، ص ۱۱۱).

پوشاک مردان

پوشاک عمومی مردان از دوره‌ی صفویه تا اوایل قرن حاضر عبارت بوده است از کلاه نمندی، قبا، زیرپوش قبا به نام آرخالق، شال کمر، تنبان گشاد از کرباس یا متقال، گیوه‌ی محلی و پوشش زمستانی کمرچین یا سرداری، کفش چرمی یا چموش و در طبقه‌ی اعیان و ارباب، قبا از پارچه‌ی قصب یزدی، جبه یا شنل ترمه‌ای، کلاه کله‌قندی دست‌دوز با نقش‌های هندسی و یک نوع عرقچین از ابریشم رنگارنگ که دارای نقش جالب بود، به نام «عرقچین تار». البته دوخت و آرایش این لباس در نهایت ظرافت و هنر دست‌دوزی انجام می‌گرفته است. در حال حاضر، در لباس محلی مردان تنبان گشاد باقی مانده و هنوز عوامل زمانی این پوشش را در روستا تغییر نداده است. حتی تحصیلکردگان روستا هم وقتی وارد روستا می‌شوند، همین شلوار را می‌پوشند. البته کار و کوشش مردان با این پای‌پوش گشاد، آسان هم هست.

پوشاک زنان

بدیهی است، پوشاک مردم در جریان زمان، به تبعیت از سایر شؤون زندگی، تغییر می‌کند و لباس زنان این روستا نیز از این قاعده خارج نبوده است. در هر دوره‌ای، اندک تغییری در فرم و رنگ لباس داده شده است، ولی نه به آن صورت که اصالت بنیانی آن تغییر کند. در هر صورت، این لباس ریشه‌ی قدیمی خود را حفظ کرده است. لباس معمولی فعلی با ترکیبی که دارد، برای زنانی که پایه‌ی مردان در کارهای عمومی روستایی آزادانه با مردان مشارکت دارند، پوششی است کاملاً مناسب و محفوظ که لباس‌های شهری ولو با چادر، نمی‌تواند در این گونه محیط‌های زندگی جای چنین پوششی را بگیرد. این لباس عبارت است از:

۱. چادر قد از پارچه‌ی گلدار مربع شکل به ابعاد ۱/۵ متر که به شکل سه‌گوش روی سر قرار می‌گیرد و در زیر چانه سنجاق می‌شود و سر و گردن و سینه‌ها را به خوبی می‌پوشاند.
۲. پیراهن گشاد با یقه و چاک‌های آرایش شده از پارچه‌ی گلدار و تا اندازه‌ای تیره‌رنگ که بدن در آن کاملاً پوشیده است.
۳. تنبان شلوار یا شلیته که جامه‌ای است پرچین و از کمتر تا پایین زانو را می‌پوشاند. در سردی هوای زمستانی به این

لباس روپوشی به نام آرخالق زنان یا نیم‌تنه مخملی به نام «کرتی» اضافه می‌شود. چادرشبی هم از ابریشم (کج) و شطرنجی یا راه‌راه، به صورت سه‌گوش بر سر می‌کنند. پاپوش زنان محلی گیوه یا در زمستان چموش است. نکته‌ی قابل توجه این که پارچه‌های لباس زنانه از رنگ‌های روشن و گل و بوته‌های رنگین و درشت انتخاب می‌شود که از آسمان شناف و زیبایی‌های طبیعی محل الهام گرفته است (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸، ص ۱۰۴-۱۰۲).

مهاجرت

تأسیس دبستان موجب حرکتی در نسل جدید ایبانه شد و از آن به بعد، همه‌ساله بر تعداد تحصیلکردگان دختر و پسر این روستا، چه آن‌هایی که در روستا دوره‌ی راهنمایی و متوسطه را گذرانده‌اند و چه آن‌هایی که در شهرهای کاشان و تهران به ادامه‌ی تحصیل پرداخته‌اند، افزوده شده است. بنابراین، زندگی روستائینی مردمی که در این نقطه‌ی کوهستانی به نام «ویونه»، قرن‌های متمادی را در یک نظام و انسجام خاص گذرانده و فرهنگ خاص خود را «ویونج» نامیده‌اند، در حال تحولی است که امید بازگشت به نظام میراثی در آن وجود ندارد. آنچه مسلم است، موضوع مهاجرت مردم روستائین به شهرها در این زمان پدیده‌ای است جهانی و در کشور ما نیز مطرح است. این پدیده در ایبانه تأثیر بیش‌تری داشته است. شرایط زمان نیز نمی‌پذیرد که خانواده‌ای در این روستا به وسیله بیل و کلنگ، زمین زراعتی و باغ‌هایی به قطعات کوچک را دایر نگه دارد و برای وارث باقی بگذارد؛ مگر این‌که با تدبیر و چاره‌جویی، تحولی متناسب با شرایط زمان به عمل آید، به یاری خداوند متعال و توجه مقامات مسؤول (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸، ص ۱۹۹-۱۹۸).

* دبیر آموزش و پرورش منطقه ۱۵ تهران

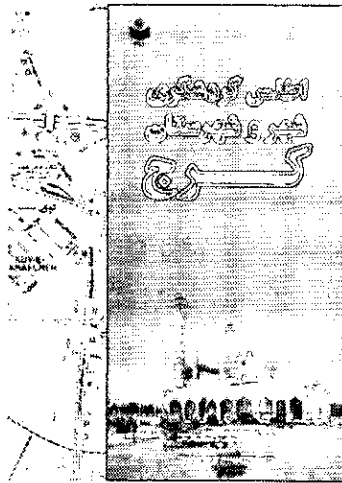
زیرنویس

۱. خوانساری ایبانه، زین‌العابدین. ایبانه و فرهنگ مردم آن. انتشارات گنجینه‌ی هنر. تهران. ۱۳۷۸.
۲. خلیلی، ولی‌الله. ایبانه یادگاری از ایران باستان. روزنامه‌ی همشهری. شماره‌ی ۶۵. ۱۳۸۱/۱/۱۵.
۳. کسرتیان، نصرالله و عرش، زیبا. ایبانه. تهران. ۱۳۸۰.
۴. شناسنامه‌ی آبادی‌های کشور (استان اصفهان- شهرستان نطنز). مرکز آمار ایران. ۱۳۷۵.
5. Jafari, Khashayar. Sharif cultural institute. Tehran. 1997.

معرفی کتاب های جدید جغرافیا

منصور ملک عباسی

موضوع: تولید نقشه های جدید

ناشر: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی

سال انتشار: ۱۳۸۳

چاپ نقشه های جدید استان کرمان و نقشه ی اقتصادی ایران، از

دیگر طرح های جدید ارائه شده توسط «مؤسسه گیتاشناسی» است.

نقشه ی جدید کرمان که همه ی اطلاعات گردشگری، تاریخی

و... این استان را در اختیار می گذارد، در مقیاس ۱:۱۰۰۰/۰۰۰/۱،

با دقت هر چه تمام تر تهیه شده و همه ی زوایای این استان را به نمایش

گذاشته است.

نقشه ی اقتصادی ایران هم، شامل موقعیت معادن، صنایع و

انرژی کشور است که مطالعه ی آن به علاقه مندان، دانشجویان و

دانش آموزان توصیه می شود.

نام کتاب: اطلس گیتاشناسی استان های ایران

ناشر: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی

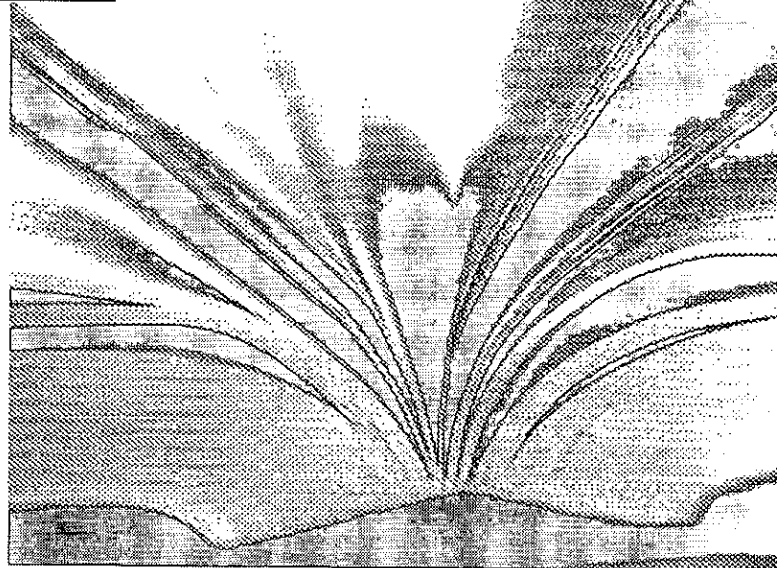
سال انتشار: چاپ اول پائیز ۱۳۸۳

قیمت: ۵۵۰۰۰ ریال

«اطلس گیتاشناسی استان های ایران» در چهار فصل مجزا

تحت عنوان های: «نقشه های تاریخی ایران»، «جغرافیای طبیعی،

انسانی و اقتصادی ایران امروز»، «اطلس ایران و جهان» و نیز

نام کتاب: اطلس گردشگری شهر و شهرستان کرج

ناشر: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی

سال انتشار: پائیز ۱۳۸۳

قیمت: ۲۵۰۰۰ ریال

گسترش روزافزون شهر کرج طی چند دهه ی اخیر، موجب شده

است، علاوه بر توسعه ی هسته ی مرکزی شهر، شهرک های

متعددی نیز پیرامون آن به وجود آیند، و افزون بر مراکز مسکونی

جدید، بخش هایی نیز به توسعه ی صنایع اختصاص یابند.

نزدیکی این شهر به تهران سبب شده است، بخش عمده ای از

ساکنان تهران، به دلایل متعدد به کرج نقل مکان کنند و با وجود

اشتغال در تهران، شهر کرج را به عنوان سکونتگاه خود برگزینند.

به هر حال، توسعه ی فیزیکی و نهایتاً پیچیدگی شهر کرج، گردآوری

اطلاعات جغرافیایی آن را به یک نیاز جدی تبدیل کرده است.

در این راستا، «مؤسسه ی گیتاشناسی» اقدام به انتشار اطلس

گردشگری شهر و شهرستان کرج کرده و علاوه بر شناساندن اماکن

تاریخی و جاذبه های گردشگری این شهر، نقشه ی آن را در

صفحه های ۳۴ تا ۹۲ به چاپ رسانده و با مقیاس ۱:۱۱۰۰۰،

جامع ترین نقشه را ارائه داده است.

مطالعه ی این کتاب را به علاقه مندان آثار تاریخی و جغرافیایی

شهر کرج و خصوصاً کسانی توصیه می کنیم که به دلایل گوناگون به

آن رفت و آمد می کنند.

«اطلس استان های ایران» در ۲۰۰ صفحه ی رنگی با کیفیت بسیار مطلوبی به چاپ رسیده است.

در فصل نخست با عنوان «ایران از آغاز تا امروز» علاوه بر مرور وقایع تاریخی ایران، چندین نقشه نیز برای نشان دادن قلمروی حکومت های گوناگون حاکم بر ایران درج شده است.

در فصل دوم که به توضیحات عمومی در مورد جغرافیای طبیعی، انسانی، اقتصادی و همچنین حمل و نقل، ارتباطات، آموزش، بهداشت، فرهنگ و جهانگردی اختصاص یافته، علاوه بر مطالب توضیحی و آماری، چند جدول نیز آورده شده است. همه ی جدول های آماری از آخرین نشریات مرکز آمار ایران اقتباس شده اند.

فصل سوم شامل نقشه های ایران و جهان است که در آن، ضمن معرفی موقعیت ایران در خاورمیانه، ده ها نقشه ی موضوعی، به ترتیب: اوضاع طبیعی، تقسیمات کشوری، راه ها، محیط زیست، کشاورزی، منابع طبیعی و انرژی، صنایع، منابع آب، زمین شناسی، احتمال زلزله خیزی، آب و هوا و میزان بارندگی ارائه شده اند.

در فصل چهارم کتاب نیز همه ی اطلاعات مورد نیاز در مورد استان های ایران که کاربردهای عمومی و تخصصی دارند، ارائه شده اند. در این فصل که اصلی ترین بخش کتاب به شمار می آید، با استفاده از انواع نقشه، عکس های رنگی، جدول ها، و آمارهای دقیق، اطلاعات استان های کشور در قالبی بدیع و نو عرضه شده است. مساحت، جمعیت مرکز استان، شهر، روستا، دین، تعداد پزشکان، تختخواب های بیمارستانی، کتابخانه ها، تلفن های ثابت و همراه، راه ها، محصولات، نقاط دیدنی، تقسیمات اداری و... بخشی از اطلاعات این فصل هستند که با دقت و دشواری های فراوان تهیه شده اند.

مجله ی «رشد آموزش جغرافیا»، ضمن تبریک به مؤسسه گیتاشناسی که همواره در طرح های نو و بدیع نقشه های جغرافیایی پیشروست، موفقیت این مؤسسه را در شناسایی بیش تر کشور به هم میهنان، دانشجویان و علاقه مندان آرزو می کند.

دفتر انتشارات کمک آموزشی

آشنائیمی پیا
مجله شای و رشد

مجله های رشد، توسط دفتر انتشارات کمک آموزشی سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وابسته به وزارت آموزش و پرورش، با این عناوین تهیه و منتشر می شوند:

- مجلات دانش آموزی (به صورت ماهنامه، ۹ شماره در سال - از مهر تا خرداد - منتشر می شوند):
- رشد کودک (ویژه دانش آموزان پیش دبستانی و پایه ی اول ابتدایی)
  - رشد نوآموز (ویژه دانش آموزان پایه های دوم و سوم ابتدایی)
  - رشد دانش آموز (ویژه دانش آموزان پایه های چهارم و پنجم ابتدایی).
  - رشد نوجوان (ویژه دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی).
  - رشد جوان (ویژه دانش آموزان دوره متوسطه).

- مجلات عمومی (به صورت ماهنامه - ۹ شماره در سال و از مهر تا خرداد منتشر می شوند):
- رشد آموزش ابتدایی، رشد معلم، رشد تکنولوژی آموزشی، رشد مدرسه فردا و رشد مدیریت مدرسه.

- مجلات تخصصی (به صورت فصلنامه و ۴ شماره در سال منتشر می شوند):
- رشد برهان (مجله ریاضی، ویژه دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی)، رشد برهان (مجله ریاضی، ویژه دانش آموزان دوره متوسطه)، رشد آموزش معارف اسلامی، رشد آموزش جغرافیا، رشد آموزش تاریخ، رشد آموزش راهنمایی تحصیلی، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، رشد آموزش زبان، رشد آموزش زیست شناسی، رشد آموزش تربیت بدنی، رشد آموزش فیزیک، رشد آموزش شیمی، رشد آموزش ریاضی، رشد آموزش هنر، رشد آموزش قرآن، رشد آموزش علوم اجتماعی و رشد آموزش زمین شناسی.

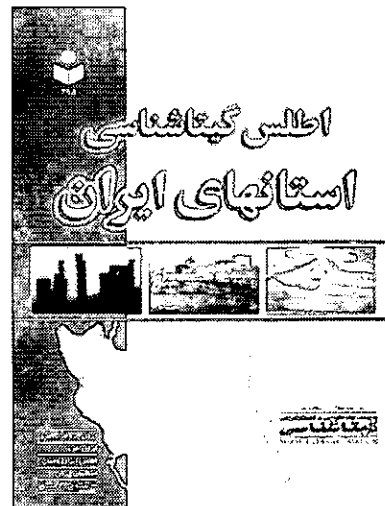
مجلات عمومی و تخصصی برای معلمان، آموزگاران، مدیران و کادر اجرایی مدارس

دانشجویان مراکز تربیت معلم و رشته های دبیری دانشگاه ها و کارشناسان تعلیم و تربیت تهیه و منتشر می شوند.

♦ نشانی: تهران، خیابان ایرانشهرشمالی، ساختمان شماره ۴ آموزش و

پرورش، پلاک ۲۶۸، دفتر انتشارات کمک آموزشی.

♦ تلفن توزیع و بازرگانی: ۸۸۲۹۱۸۶ ♦ نمابر: ۸۳۰۱۴۷۸.

برگ اشتراک مجله های رشد

شرایط اشتراک

به ازای هر عنوان مجله درخواستی، واریز مبلغ ۲۰,۰۰۰ ریال به عنوان علی الحساب به حساب شماره ۲۹۶۶۲۰۰۰ بانک تجارت شعبه سه راه آزمایش (سرخه حصار) کد ۳۹۵ در وجه شرکت افست و ارسال رسید بانکی به همراه برگ تکمیل شده اشتراک الزامی است.

- مجله درخواستی: .....
- نام و نام خانوادگی: .....
- تاریخ تولد: ..... ● تحصیلات: .....
- تلفن: .....
- نشانی کامل پستی: .....
- استان: .....
- شهرستان: .....
- خیابان: .....
- کوچه: .....
- پلاک: .....
- کدپستی: .....
- مبلغ واریز شده: .....
- شماره و تاریخ رسید بانکی: .....

امضا:

نشانی: تهران - صندوق پستی ۱۵۸۷۵/۲۳۳۱
 نشانی اینترنتی: www.roshdmag.org
 پست الکترونیک: info@roshdmag.org
 تلفن امور مشترکین: ۷۲۳۳۱۹۲ و ۷۲۳۵۱۱۰ و ۷۲۳۲۹۱۴۵ و ۷۲۳۶۶۵۶

- لطفاً مشخصات و نشانی خود را کامل و خوانا بنویسید. (هزینه برگشت مجله در صورت کامل نبودن نشانی، به عهده مشترک است).
- ارسال اصل رسید بانکی ضروری است.
- مبنای شروع اشتراک از زمان وصول فرم درخواست است.
- برای هر عنوان مجله، فرم جداگانه تکمیل شود (تصویر فرم نیز مورد قبول است).

سعید بختیاری
مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی

نام رسمی: جمهوری ترکمنستان

نام محلی: ترکمنستان Turkmenistan

کشور ترکمنستان با ۱۰۰, ۴۸۸ کیلومتر مربع وسعت در جنوب غربی آسیای مرکزی واقع شده و از شمال به قزاقستان و ازبکستان، از شمال خاوری و جنوب خاوری به ترتیب به کشورهای ازبکستان و افغانستان، از جنوب به ایران و از غرب به دریای خزر محدود است.

آب و هوا: اقلیم ترکمنستان بری و خشک است و اختلاف چشمگیر دما در فصول مختلف سال از ویژگی های اقلیمی آن است و میزان بارندگی آن در جنوب حدود ۴۰۰ میلی متر است و در نواحی شمالی از ۸۰ میلی متر تجاوز نمی کند. کوه فیروزه با بلندی ۲, ۹۴۲ متر که در کوه های کوپت داغ واقع است، بلندترین نقطه آن محسوب می گردد. صحرای قره قوم که حدود ۸۰ درصد نواحی مرکزی، شمالی و شمال خاوری آن را در بر گرفته است، چشمگیرترین و عمده ترین عارضه درون بومی این کشور به شمار می آید. رودخانه های آمودریا و مرغاب و تجن عمده ترین رودهای ترکمنستان هستند و از این بابت خشک ترین سرزمین آسیای مرکزی محسوب می شود.

جمعیت: بر اساس آمار سال ۲۰۰۳، ترکمنستان با جمعیتی بالغ بر ۴, ۸۶۷, ۰۰۰ نفر، صد و دوازدهمین کشور جهان بوده که از این تعداد ۴۴/۹ درصد ساکن شهرها و ۵۵/۱ درصد ساکن روستاها هستند. تراکم جمعیت آن نیز ۱۰ نفر در هر کیلومتر مربع است.

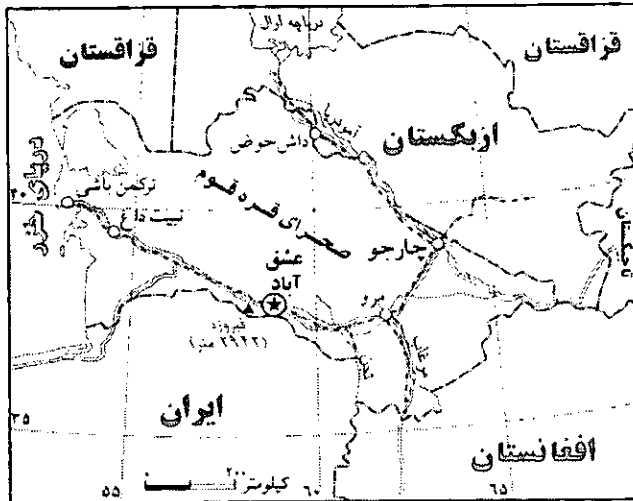
توزیع سنی: به لحاظ توزیع سنی ۳۷/۹ درصد افراد زیر ۱۵ سال، ۲۷/۹ درصد بین ۱۵ تا ۲۹ سال، ۲۳/۷ درصد بین ۳۰ تا ۴۴ سال، ۶/۵ درصد بین ۴۵ تا ۵۹ سال، ۳/۵ درصد بین ۶۰ تا ۷۴ سال و ۰/۵ درصد نیز بیش از ۷۵ سال سن دارند. متوسط عمر مردان ۵۷/۵ سال و زنان ۶۴/۸ سال است.

آشنایی با کشورهای جهان ترکمنستان

رئیس جمهور صفر مراد نیازوف از سال ۱۹۹۰ مادام‌العمر می‌باشد.

قوه مقننه از یک پارلمان با ۵۰ عضو به مدت ۵ سال، به علاوه مجلس خلق که تعیین رئیس جمهور نیز از وظایف آن است. تمامی ۵۰ کرسی مجلس، در انتخابات سال ۱۹۹۹ به حزب دموکرات ترکمنستان، متعلق به صفر مراد نیازوف اختصاص یافت.

ترکمنستان در ۲۷/۱۰/۱۹۹۱ از شوروی مستقل گردید و روز ملی آن بیست و هفتم اکتبر، روز استقلال می‌باشد. ترکمنستان در سال ۱۹۹۲ به عضویت سازمان ملل متحد درآمد و علاوه بر آن در سازمان‌های زیر نیز عضویت دارد:

کنفرانس تجارت و توسعه ملل متحد (UNCTAD)، صندوق کودکان ملل متحد (UNICEF)، سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد (FAO)، بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه (WORLD BANK/IBRD)، سازمان بین‌المللی هواپیمایی کشوری (ICAO)، تقاضای عضویت در انجمن بین‌المللی توسعه (IDA)، بنگاه بین‌المللی مالی (IFC)، سازمان بین‌المللی کار (ILO)، صندوق بین‌المللی پول (IMF)، سازمان بین‌المللی کشتیرانی (IMO)، اتحادیه بین‌المللی مخابرات راه دور (ITU)، سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد (UNESCO)، سازمان توسعه صنعتی ملل متحد (UNIDO)، اتحادیه جهانی پست (UPU)، سازمان جهانی بهداشت (WHO)، سازمان

تولد و مرگ‌ومیر: طبقه آمار سال ۲۰۰۱، میزان تولد ۲۸٫۶ نفر در هر هزار نفر، میزان مرگ و میر ۸ نفر در هر هزار نفر و میزان مرگ و میر کودکان ۷۳٫۲ نفر در هر هزار تولد بوده است.

ترکیب نژادی: در سال ۱۹۹۷، ترکمن ۷۷ درصد، ازبک ۹٫۲ درصد، روس ۶٫۷ درصد، قزاق ۲ درصد، تاتار ۰٫۸ درصد و سایر نژادها ۴٫۳ درصد را به خود اختصاص داده‌اند.

مذهب و زبان: بر اساس اطلاعات سال ۱۹۹۵، مسلمان ۸۷ درصد، ارتدوکس روسی ۲٫۴ درصد و سایر ادیان ۱۰٫۶ درصد بوده و زبان رسمی و رایج ترکمنی است که با خط لاتین و سیریلی نوشته می‌شود.

پایتخت: شهر عشق‌آباد با ۷۴۳،۰۰۰ نفر جمعیت (۲۰۰۲) پایتخت کشور ترکمنستان و شهرهای مهم آن عبارتند از: ترکمن‌آباد ۲۰۳،۰۰۰ نفر، داش‌حوض ۱۶۵،۰۰۰ نفر، مرو ۱۲۳،۰۰۰ نفر و نیت‌داغ ۱۰۸،۰۰۰ نفر.

نوع حکومت: حکومت ترکمنستان جمهوری با یک مجلس قانونگذاری از سال ۱۹۹۱، و رئیس حکومت و رئیس دولت،

دوره تحصیلی	تعداد مدرسه‌ها	تعداد معلمان	تعداد دانش‌آموزان نسبت دانش‌آموزان به معلمان
ابتدایی متوسطه	۱۹۰۰	۷۲،۹۰۰	۱۲٫۹
			—
هنرستان	۷۸	—	۲۶،۰۰۰
عالی	۱۵	—	۲۹،۴۳۵

جهانی مالکیت معنوی (WIPO)، سازمان جهانی هواشناسی (WMO)، بانک توسعه اسلامی (IDB)، سازمان همکاری اقتصادی (ECO)، کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS)، جنبش عدم تعهد، کنفرانس اسلامی (ICO) و سازمان امنیت و همکاری اروپا (OSCE).

کشاورزی و صنایع: محصولات عمده این کشور عبارتند از: غلات، دانه پنبه، سبزیجات و صیفی جات و میوه. همچنین مهم ترین صنایع آن عبارتند از: فلزات آهنی و غیر آهنی، ماشین آلات و فلزکاری، مواد غذایی، مواد شیمیایی، مصالح ساختمانی و تولیدات چوبی.

در سال ۱۹۹۴ ترکمنستان ۳ درصد زمین کشاورزی، ۶/۶۱ درصد مرتع و چمنزار، ۸/۲ درصد جنگل و ۲۷/۲ درصد نیز سایر زمین ها را داشته است. دام های زنده آن در سال ۲۰۰۲ شامل: گوسفند و بز، گاو و خوک بوده و میزان صید ماهی در سال ۱۹۹۷، معادل ۸,۸۲۸ تن بوده است. در سال ۱۹۹۹ حدود ۸,۸۶۰,۰۰۰,۰۰۰ کیلووات ساعت برق، نفت خام ۵۸,۰۰۰,۰۰۰ بشکه، فرآورده های نفتی ۶,۰۹۲,۰۰۰ تن و گاز طبیعی ۴۶,۴۳۹,۰۰۰,۰۰۰ مترمکعب تولید و استخراج شده است.

نیروی کار: بر اساس آمار سال ۲۰۰۰، تعداد نیروی کار ۱,۹۵۰,۰۰۰ نفر بوده که ۴۲ درصد کل جمعیت را تشکیل داده اند. مردان شاغل ۷۳ درصد و زنان شاغل ۴۲/۷ درصد می باشند.

واحد پول: منات ترکمنستان (TMM)، برابر ۱۰۰ تنگه است، هر دلار آمریکا معادل ۵,۲۰۰ منات و هر منات معادل ۱/۷ ریال است.

تولید ناخالص ملی: در سال ۲۰۰۱، تولید ناخالص ملی به ۵,۱۰۰,۰۰۰,۰۰۰ دلار بالغ گردیده و میزان سرانه آن ۹۵۰ دلار بوده است.

واردات: ترکمنستان در سال ۲۰۰۰، حدود ۱,۷۸۵,۰۰۰,۰۰۰ دلار کالا وارد کرده است که عمدتاً شامل: ماشین آلات و تجهیزات ۴۳/۸ درصد، مواد اساسی ۲۱/۴ درصد، مواد غذایی ۱۰/۱ درصد، مواد شیمیایی ۸/۹ درصد و مواد معدنی ۱/۲ درصد از کشورهای (۲۰۰۱) ترکیه ۱۴/۲ درصد، آمریکا ۱۳/۹ درصد، اوکراین ۱۲/۶ درصد، امارات متحده عربی ۸/۱ درصد، روسیه ۷/۸ درصد، آلمان ۶/۲ درصد، ایران ۵ درصد و ازبکستان ۱/۸ درصد وارد شده است.

صادرات: در سال ۲۰۰۰ این کشور ۲,۵۰۶,۰۰۰,۰۰۰ دلار کالا شامل: گاز طبیعی و فرآورده های نفتی ۸۱ درصد و مواد خام ۱۰/۳ درصد به کشورهای (۲۰۰۱)، ایران ۱۷/۷ درصد، ترکیه ۱/۱۵ درصد، اوکراین ۱۲/۱ درصد، آلمان ۱۰/۹ درصد، سوئیس ۷ درصد، تاجیکستان ۳/۴ درصد و افغانستان ۳/۱ درصد صادر شده است.

ارتش: تعداد نفرات ارتش در سال ۲۰۰۲ حدود ۱۷,۵۰۰ نفر بود که از این تعداد ۸۲/۹ درصد در نیروی زمینی و ۱۷/۱ درصد در نیروی هوایی مشغول خدمت بوده اند. هزینه سرانه ارتش در سال ۱۹۹۹، حدود ۱۲۲ دلار بوده است.

حمل و نقل: طول خطوط آهن ترکمنستان در سال ۱۹۹۹ بالغ بر ۲,۳۱۳ کیلومتر و طول راه های اتومبیل رو ۲۴,۰۰۰ کیلومتر و همچنین در این کشور یک فرودگاه با پروازهای زمان بندی شده وجود داشته.

در سال ۱۹۹۵ تعداد ۲۲۰,۰۰۰ دستگاه اتومبیل سواری و ۵۸,۲۰۰ اتوبوس و کامیون مشغول به کار بودند.

ارتباطات: در سال ۲۰۰۰ تعداد ۱,۱۹۰,۰۰۰ گیرنده رادیویی (۲۵۶ دستگاه برای هر هزار نفر)، ۹۱۱,۰۰۰ گیرنده تلویزیونی (۱۹۶ دستگاه برای هر هزار نفر)، ۳۸۷,۶۰۰ خط تلفن (۸۰ خط برای هر هزار نفر)، ۹,۵۰۰ تلفن همراه (۲/۱ خط برای هر هزار نفر) و ۸,۰۰۰ اشتراک اینترنت (۱/۶ اشتراک برای هر هزار نفر) استفاده شده است.

بهداشت: طبق آمار سال ۱۹۹۵ تعداد پزشکان این کشور ۱۳,۵۰۰ نفر (هر ۳۳۰ نفر یک پزشک) و همچنین ۴۶,۰۰۰ تخت بیمارستانی (هر ۹۷ نفر یک تخت) وجود داشته است.

تغذیه: مواد مصرفی سرانه در ترکمنستان، طی سال ۲۰۰۱ به طور متوسط، ۲,۷۳۸ کالری انرژی داشته که ۹۷ درصد آن از مواد نباتی و ۳ درصد آن از فرآورده های حیوانی تأمین می شد. حداقل کالری مصرفی ۱۰۷ درصد است که توسط سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد (فائو) توصیه شده است.

آموزش: نرخ باسوادی در سال ۱۹۹۹، حدود ۹۸ درصد بوده است. جدول زیر خلاصه ای از نسبت های آموزشی مقاطع تحصیلی ترکمنستان را در سال تحصیلی ۹۵-۱۹۹۴ نشان می دهد.

تصویر ماهواره ای پردازش شده بخشی از استان هرمزگان

06230-100

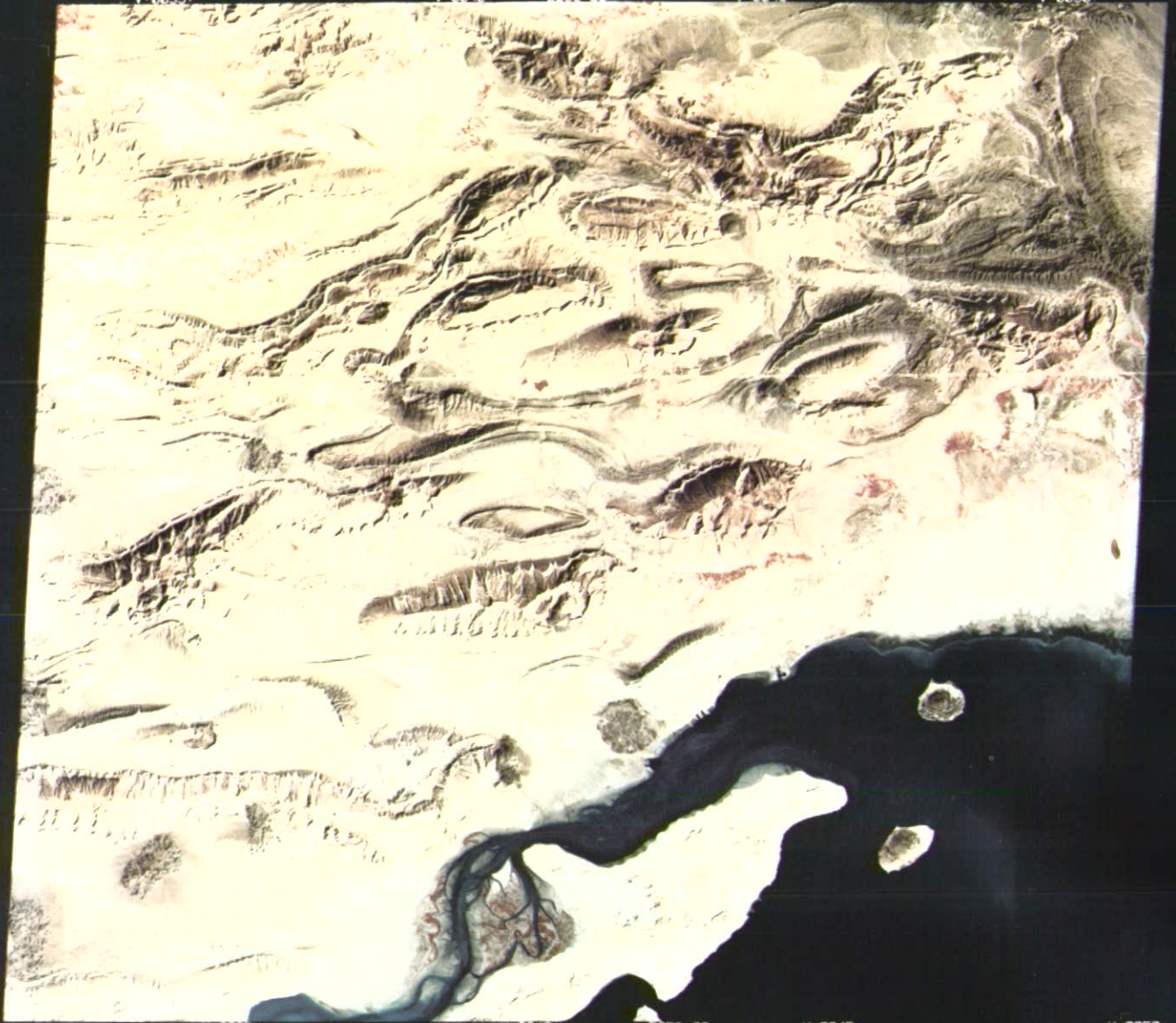
V-0035+

V-0040+

+E056-00

V-0045+

V-0050+

V-0035+

V-0040+

E056-00+

V-0045+

V-0050+

11FEB85 C N27-26/E055-55 USGS-EDC N N27-26/E055-53 M

D SUN EL37 A137 S S-CP-N LZ NOAA LANDSAT E-50347-06161-2

+160 041

(پردازش : سازمان فضایی ایران)

فراخوان

پنجمین

جشنواره کتاب‌های آموزشی

(دوره آموزش متوسطه)
آبان ماه ۱۳۸۴

انتخاب

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
دفتر انتشارات کمک آموزشی

نشانی

تهران • ایرانشهر شمالی • ساختمان
شماره چهار وزارت آموزش و پرورش
(شهید سلیمی) • پلاک ۲۶۸ • دفتر
انتشارات کمک آموزشی • طبقه پنجم
دبیرخانه جشنواره کتاب‌های آموزشی
رشد • صندوق پستی ۱۵۸۷۵/۳۳۳۱

تلفن: ۸۳۰۶۰۷۱
۸۸۳۱۱۶۱-۹ (داخلی ۳۷۳)

دورنگار: ۸۳۰۱۴۷۸

www.samanketab.com

E-mail:
info@samanketab.com

۶. سنجش و ارزشیابی پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان؛
۷. فعالیت محور در چارچوب هدف‌های برنامه‌های درسی خاص برای دانش‌آموزان.

توجه:

تشکل‌ها و انجمن‌های علمی و فرهنگی غیردولتی حوزه تولید کتاب‌های آموزشی که تمایل دارند، در داوری جشنواره مشارکت داشته باشند، می‌توانند با معرفی نامه در جلسه روز سه‌شنبه ساعت ۱۰ صبح مورخ ۸۴/۳/۳ (واقع در طبقه سوم ساختمان دفتر) شرکت نمایند.

بخش فعالیت‌های جنسی (ب)

۱. تقدیر از ناشران برگزیده در حوزه تولید کتاب‌های آموزشی
۲. انتشار خبرنامه آینه و ویژه‌نامه جشنواره
۳. برگزاری نمایشگاه کتاب‌های آموزشی، مرتبط با موضوع جشنواره
۴. استقرار غرفه ارزشیابی، مشاوره و اطلاع‌رسانی
۵. برگزاری میزگردهای علمی کاربردی.

توجه:

هیأت تحریریه ویژه‌نامه جوانه از صاحب‌نظران دعوت می‌کند، مقالات و آثار خود را در زمینه موضوع‌های مرتبط با هدف‌های جشنواره به آدرس دبیرخانه ارسال کنند.

شرایط ارسال آثار

دو نسخه از کتاب‌های آموزشی در فاصله سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ که برای اولین بار چاپ شده باشند.

زمان ارسال آثار

مشخصات اثر را بر روی یک برگه مرقوم فرمایید و به همراه هر یک از کتاب‌ها حداکثر تا پایان وقت اداری روز سه‌شنبه ۳۱ خردادماه ۱۳۸۴ به دبیرخانه جشنواره ارسال فرمایید.

توجه:

مشخصات اثر: نام کتاب، نویسنده، تاریخ چاپ اول، تاریخ آخرین چاپ، گروه سنی مخاطب، ناشر، حوزه آموزشی، چکیده کتاب (معرفی در چند سطر)، این اثر در کدام یک از گروه‌های هفتگانه قرار می‌گیرد؟ و نشانی و تلفن ارسال‌کننده اثر.

هدف‌ها

۱. تبیین و انتقال سیاست‌ها، هدف‌ها و برنامه‌های آموزش و پرورش در حوزه انتشار کتاب‌های آموزشی؛
۲. ارزشیابی کتاب‌های آموزشی موجود، به منظور انتخاب و معرفی کتاب‌های برگزیده؛
۳. انتخاب نویسندگان و ناشران برتر در حوزه تألیف و نشر کتاب‌های آموزشی؛
۴. فراهم آوردن امکان تبادل نظر میان پدیدآورندگان کتاب‌های آموزشی؛
۵. شناخت مشکلات و تبیین راهبردهای مناسب برای انتشار کتاب‌های آموزشی.

برنامه‌ها

جشنواره در دو بخش برگزار خواهد شد:

الف) بخش انتخاب، معرفی و تقدیر

در این بخش، مجموعه آثار رسیده بررسی می‌شوند و از میان آن‌ها در هر یک از گروه‌های هفتگانه مربوط به حوزه آموزشی زیر انتخاب، معرفی و تقدیر خواهند شد. متوسطه نظری شامل: «تعلیم و تربیت دینی و قرآن، زبان و ادبیات فارسی، اقتصاد، تاریخ، تربیت بدنی و آمادگی دفاعی، جغرافیا، ریاضی و آمار، روانشناسی، زیست‌شناسی، زمین‌شناسی، زبان خارجی، شیمی، فیزیک، فلسفه و منطق، علوم اجتماعی، عربی» و فنی و حرفه‌ای و کاردانش شامل حوزه‌های آموزشی: عمران (ساختمان و نقشه‌برداری)؛ مکانیک (نقشه‌کشی، ساخت و تولید، صنایع فلزی، مکانیک خودرو، تأسیسات و صنایع چوب و کاغذ)؛ برق (الکترونیک و الکتروتکنیک)؛ مواد (متالورژی، صنایع شیمیایی، صنایع نساجی، سرامیک، معدن، سیمان)؛ علوم و فنون دریایی (ناوبری، مکانیک موتورهای دریایی، الکترونیک و مخابرات دریایی)؛ هنر (چاپ، نقاشی، طراحی و دوخت، نقشه‌کشی، معماری، صنایع دستی، سینما، نمایش، چاپ دستی، مجسمه‌سازی، موسیقی ایرانی، مرمت آثار فرهنگی، گرافیک، پشتیبانی صحنه و عمومی)؛ حسابداری بازرگانی؛ بهداشت و کودکیاری؛ کامپیوتر (شامل متوسطه نظری هم می‌باشد)؛ مدیریت خانواده و کشاورزی (امور دامی، امور زراعی و باغی، ماشین‌های کشاورزی و صنایع غذایی).

کتاب‌های آموزشی شامل هفت گروه هستند:

۱. دانش‌افزایی دانش‌آموزان؛
۲. پرورش مهارت‌های فرایندی، علمی، پروژه‌ای و هنری دانش‌آموزان؛
۳. دانش‌افزایی، مهارتی و روشی برای معلمان؛
۴. کار و فعالیت‌های یادگیری برای دانش‌آموزان؛
۵. تمرین به منظور تثبیت، تقویت و آموزش جبرانی یادگیری دانش‌آموزان؛